

71260/2

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK A SZOCIÁLGEOGRFÁFIÁBÓL

I.

SZOVJETUNIÓ

Szerkesztette

POMÁZI ISTVÁN

M. T. AKADÉMIA
FÖLDRAJZI
KÖNYVTÁR

1986

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

FÖLDRAJZI DOKUMENTÁCIÓ

10.

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK A SZOCIÁLGEÓGRÁFIÁBÓL

I.

SZOVJETUNIO

M. T. AKADÉMIA
FÖLDRAJZI
KÖNYVTÁR

Szerkesztette

POMÁZI ISTVÁN

Budapest

1986

ISSN 0209-6803

I S B N 963 7322 52 3

TARTALOM

ELOSZÓ.....	4
BEVEZETÉS.....	6
A SZOCIÁLGEOGRAFIA ELMÉLETE	
LAVROV, Sz. B. A nyugati társadalomföldrajzról (Ford.: Bassa L.).....	9
SZAUSKIN, J. G. A szovjet társadalomföldrajzról (Ford.: Bassa L.).....	17
ALEKSZEJEV, A. I. A népesség élete mint a társadalomföldrajz tárgya (Ford.: Bassa L.).....	22
RAITVIIR, T. V. A szociálgeográfia kialakulásának kérdései a földrajztudomány rendszerében (Ford.: Pomázi I.).....	31
RAITVIIR, T. V. Szociogeográfia és regionális szociológia - egy tudomány két elnevezése (Ford.: Pomázi I.).....	41
ZASZLAVSZKAJA, T. I. A város és a falu közötti társadalmi különbségek felszámolása mint az interdiszciplináris kutatások tárgya (Ford.: Bassa L.).....	45
ALKALMAZOTT SZOCIÁLGEOGRAFIA	
BARBAS, N. B. A városi környezet lakossági értékelése (Ford.: Pomázi I.).....	54
BARBAS, N. B. A népesség területi elhelyezkedésének szociálgeográfiai sajátosságai egy metropoliszban (Ford.: Pomázi I.).....	69
BARANOVSZKIJ, N. D. A bevándorlók adaptációja a LETT SzSzk városaiban (Ford.: Pomázi I.).....	72
VOSILJUTE, A. A városlakók magatartásmodelljei a szabadság idején (Ford.: Pomázi I.).....	78
FILIPPOVICS, L. Sz. Rekreatációs területi rendszerek kartográfiai modellezése (Ford.: Bassa L.).....	81
RAUDSEPP, M.; NIIT, T. A városról alkotott elképzelés és az arra ható tényezők (Ford.: Bassa L.).....	89
LUKSZ, T. A népesség magatartásának vizsgálata a kiegyensúlyozatlan árupiacon (Ford.: Pomázi I.).....	94
PAVLENKO, Sz. J. A munkások tipizálásának szociálgeográfiai aspektusai a munkára való orientáció alapján (Ford.: Pomázi I.).....	97
GABIANI, A. A.-GACSECSILADZE, R. G. A bűnözésföldrajz egyes kérdései (Grúzia példáján) (Ford.: Bassa L.).....	101
LAURISTIN, M. A kultúrába való bekapcsolódás az Észti SzSzk különböző típusú településeiben (Ford.: Pomázi I.).....	107
RAITVIIR, T. V. Az életmód és elemeinek szociálgeográfiai kutatása (Az Észti SzSzk példáján) (Ford.: Pomázi I.).....	110
FUKSZ, L. Mi lesz Szibéria falvainak sorsa? (Ford.: Bassa L.).....	120

ELŐSZÓ

A "Szovjetunió földrajza", majd a "Szocialista országok földrajza" c. intézeti kiadványaink arra vállalkoztak, hogy az illető országok földrajzi irodalmából szemelvényeket közölve adjanak képet az aktuális témákról, új módszerekről, kutatási irányokról. Az így kiragadott szemelvények, ha mozaikszerűen is, de információt adtak az egyes országokban folyó földrajzi kutatásokról.

A jövőben a füzetek anyagának összeállításában szeretnénk tematikus szempontokat is érvényesíteni, s az anyagot bizonyos irányzatok köré csoportosítani.

Osztályunk fő feladatából következik, hogy néhány füzetet a társadalomföldrajz, a szociálgeográfia főbb iskoláinak bemutatására szeretnénk szánni. E füzetek is egyrészt fordítások, szemelvények, másrészt részletes ismertetőik lennének. Persze az, hogy osztályunk e témakör elméleti, módszertani és alkalmazott földrajzi kérdéseivel foglalkozik még nem ok a tervezett füzetek közreadására. Ennek valós oka inkább az, hogy

- az elmúlt években a szocialista országokban is megjelentek a szociálgeográfia "formális keretei"; tanszékek, kutató intézeti osztályok stb. Szükségessé vált tehát áttekinteni, mit is értenek e fogalom, ill. diszciplina(?) alatt;
- a fejlett tőkés országokban is újraéledt a szociálgeográfia, új irányzatai jelentek meg; pl. *Perzeption Geographie* (*Wahrnehmungsgeographie*), *Verhaltensgeographie*, stb. Mindez szükségessé teszi, hogy áttekintést adjunk a nemzetközi irodalomról;
- a hazai szakirodalomban is szaporodnak azok a tanulmányok, amelyek tematikailag vagy módszertani szempontból a szociálgeográfiához állnak közel. Ugyanakkor elég nagy bizonytalanság mutatkozik az irányzatok, fogalmak, elvek és módszerek megítélésében. Az, hogy ez a kutatási irányzat feljövőben, erősödőben van azt jelzi, hogy problémáinkat új szempontokkal képes gazdagítani, segítheti a valóság jobb, árnyaltabb megismerését. Eddigi tanulmányaink a gyakorlat részéről is érdeklődést váltottak ki, ezért úgy tűnik, hogy az ún. alkalmazott szociálgeográfia különösen sokat tehet pl. a racionálisabb településrendezés érdekében.

Abban reménykedünk tehát, hogy füzeteink nemcsak a kutatást segíthetik, hanem a tervezésben, igazgatásban, irányításban dolgozók számára is ötletet adhatnak. Ötletet elsősorban ahhoz, hogy a jelenségeket, mindenekelőtt a településekkel összefüggő prob-

lémákat másként is szemlélhetjük, mint eddig.

A szociálgeográfia persze megközelítően sem annyira új, mint első hallásra gondolnánk. Az ember és környezete kapcsolatának elemzése több mint száz éves a geográfiában. Az igaz, a gondolat fejlődésének útja korán sem volt egyenes vonalú, jól elhatárolható periódusokra osztható, amelyek alapelve, megközelítési módja lépésről-lépésre közelebb vitt a valóság jobb megismeréséhez.

A 19. század végén F. Ratzel (1882) még a természeti környezet hatását tartotta döntőnek az emberi társadalom területi különbségeinek kialakulásában. Ezzel ellentétben a századfordulón Vidal de la Blache (1902) már az ember autonómiáját hangsúlyozta, s a táj átalakulásában a szubjektum megnyilvánulását ismerte fel.

Ezen az alapon gondolkodott O. Schlüter is (1906), bár a kérdést megfordította; az átalakított környezet morfológiai jegyeiből vezette le az emberre, a társadalmi viszonyokra jellemző vonásokat.

A szociálgeográfiában a húszas években alakult ki az ún. funkcionális időszak, amikor az emberi környezet elemei között szoros funkcionális kapcsolatot ismertek fel (H. Bobek, 1927). Különösen a város és környezete kapcsolatának vizsgálata erősítette meg a földrajz funkcionális irányzatát.

Az elmúlt évtizedek alatt új és új irányzatok jelentek meg, s egyre bonyolultabbá vált, hogy mit is nevezzünk emberföldrajznak, kultúrföldrajznak, társadalomföldrajznak, szociálgeográfiának... és sorolhatnám.

Füzeteink nyilván nem vállalkozhatnak értékelésre, összegzésre, csupán arra, hogy a főbb irányzatokat, iskolákat szemelvények alapján bemutassák. Örülnénk, ha legalább ez a szerény célkitűzés megvalósulna.

Berényi István

BEVEZETÉS

A szovjet szociálgeográfia (szocial'naja geografija, szociogeografija) fejlődésében három fő szakasz különíthető el.* A második világháború előtti első szakaszra az volt a jellemző, hogy a gazdaság- és népességföldrajzi kutatások keretében folytak a társadalmi jelenségeket és folyamatokat feltáró vizsgálatok. A szociálgeográfia alapvetően a népességföldrajz alapjain jött létre, de ebben a periódusban már termékenyítőleg hatottak rá a Szovjetunióban is elkezdődött szociológiai kutatások (1920-as évek).

A második szakaszban (az 1950-es évek eleje 1970-es évek vége) a klasszikus értelemben vett népességföldrajz gyors ütemű fejlődése játszódott le, a sokáig mellőzött társadalomtudományok (elsősorban szociológia és pszichológia) elméleti ismereteinek és fogalomkészletének alkalmazásával.

Az utolsó, jelenünkben is tartó periódus minőségében más pályát fut. Míg a 60-as években a gazdaságföldrajz fejlődésének a matematikai-statisztikai módszerek széles körű alkalmazása adott lökést, addig a 70-es évek közepétől-végétől Közép- és Kelet-Európában is (értsd európai szocialista országok és a Szovjetunió) erőteljessé vált a különböző tudományok - köztük a gazdaságföldrajz - szociologizációja.

A tudánypolitika érzékelve a gazdaságföldrajz fejlődésének belső és külső tényezőit, hivatalosan is diszciplína rangra emelte a szociálgeográfiát azzal, hogy a Szovjetunió Állami Tudományos és Műszaki Bizottsága a 80-as évek elején a gazdaságföldrajz helyett a társadalom- és gazdaságföldrajz (szocial'no-ekonomiczeszkaja geografija) tudománynév használatáról hozott döntést.

A szociálgeográfia "emancipációjának" hatására az elmúlt évtizedben több olyan kutatási eredmény született a Szovjetunióban, amely méltán váltott ki érdeklődést (pl. "Szocial'naja geografija Kalinyingradszkoj oblasztyi", Kalinyingrád, 1982; Gabiani, A. A. - Gacsecsiladze R. G.: Nyekotoruje voproszu geografii presztupnosztyi. Tbiliszi, 1982). A kiadványokkal párhuzamosan megnőtt a szociálgeográfiával foglalkozó konferenciák, szimpozionok száma, továbbá az egyetemeken önálló tantárgyként megkezdődött e diszciplína oktatása is.

---

* Lásd erről bővebben: Lavrov, Sz. B. - Anohin, A. A. - Agafonov, N. T.: Szocial'naja geografija: problemü sztanovlenyija naucsno go napravlenyija. In: Anohin, A. A. (szerk.): Szocial'naja geografija SzSzsZR. Izd. GO SzSzsZR, Leningrád, 1984. pp. 3-13.

A megrendezett konferenciák sorából ki kell emelnünk kettőt. Az egyik a Tartuban 1984-ben megrendezett "Alkalmazott szociálgeográfiai kutatások" c. konferencia, amely tematikai gazdagsága és az elméleti alapok kimunkálása mellett a gyakorlati alkalmazás fontosságának hangsúlyozása miatt érdemel figyelmet. A másik az 1985 márciusában az észtországi Loksaban megtartott "A környezetképződés szociálpszichológiai alapjai" c. konferencia, amely látszólag távol áll a geográfiától, de nagyon sok tanulsággal szolgált a tekintetben, hogy szükség van a földrajzosok, szociológusok, pszichológusok, történészek, közgazdászok, építészek és mások inter- és multidiszciplináris együttgondolkodására.

A kötet szerkesztője nem vállalkozhatott a szovjet szociálgeográfia genezisének feltárására és fejlődésének elemzésére, mivel az egy külön tudományelméleti -történeti monográfiát igényelne. E helyütt csak arra törekedett, hogy a legutóbbi évtized bő terméséből kiválasszon néhány olyan munkát, amellyel érdemes megismerkedni.

A kötet első részében található tanulmányok - a teljesség igénye nélkül - a szociálgeográfia kialakulásának, fejlődésének és feladatának kérdéskörét érintik. A második rész a szovjet alkalmazott szociálgeográfiai kutatások tematikai sokszínűségéből ad ízelítőt.

Kellemes kötelességemnek teszek eleget akkor, amikor köszönetet mondok mindazoknak, akiknek önzetlen segítsége nélkül e kötet nem születhetett volna meg. A szovjet geográfus kollégáknak a nehezen hozzáférhető könyvek, tanulmányok és konferenciakötetek rendelkezésemre bocsátásáért és a termékeny konzultációkért tartozom ezúton is köszönettel. Bassa Lászlót a válogatásban nyújtott segítségéért és a tanulmányok felének lefordításáért, Tiner Tibort a nyelvi lektorálásért, Mórotz Kálmánnét a kéziratok legépeléséért, Láng Juditot a kiadvány végleges formába öntéséért, Bujáki Katalint az ábrák megrajzolásáért illeti köszönet.

Budapest, 1986. májusában

A szerkesztő

A VILÁGI TÁRSADALOMTUDOMÁNY

ELŐSZÓ. 1. §.

A világ-társadalomtudományok a földrajz és a történelem közötti kapcsolatot vizsgálják. A földrajz a földfelszín leírásával foglalkozik, a történelem pedig az emberi tevékenység múltjával és jelenével. A világ-társadalomtudományok célja a földrajz és a történelem közötti kapcsolatok feltárása és megértése.

A világ-társadalomtudományok két fő ága: a földrajzi történelem és a történelmi földrajz. A földrajzi történelem a földrajz változásait vizsgálja a múltban, a történelmi földrajz pedig a múltban élt emberek földrajzi viszonyait.

A világ-társadalomtudományok két fő ága: a földrajzi történelem és a történelmi földrajz. A földrajzi történelem a földrajz változásait vizsgálja a múltban, a történelmi földrajz pedig a múltban élt emberek földrajzi viszonyait.

A SZOCIÁLGEOGRÁFIA ELMÉLETE

A szociálgeográfia a földrajz és a történelem közötti kapcsolatot vizsgálja. A földrajz a földfelszín leírásával foglalkozik, a történelem pedig az emberi tevékenység múltjával és jelenével. A szociálgeográfia célja a földrajz és a történelem közötti kapcsolatok feltárása és megértése. A szociálgeográfia két fő ága: a földrajzi szociológia és a történelmi szociológia. A földrajzi szociológia a földrajz változásait vizsgálja a múltban, a történelmi szociológia pedig a múltban élt emberek földrajzi viszonyait.

A szociálgeográfia két fő ága: a földrajzi szociológia és a történelmi szociológia. A földrajzi szociológia a földrajz változásait vizsgálja a múltban, a történelmi szociológia pedig a múltban élt emberek földrajzi viszonyait.

A szociálgeográfia két fő ága: a földrajzi szociológia és a történelmi szociológia. A földrajzi szociológia a földrajz változásait vizsgálja a múltban, a történelmi szociológia pedig a múltban élt emberek földrajzi viszonyait.

* Azonban a földrajz és a történelem közötti kapcsolatot vizsgálják. A földrajz a földfelszín leírásával foglalkozik, a történelem pedig az emberi tevékenység múltjával és jelenével.

** Azonban a földrajz és a történelem közötti kapcsolatot vizsgálják. A földrajz a földfelszín leírásával foglalkozik, a történelem pedig az emberi tevékenység múltjával és jelenével.

A NYUGATI TÁRSADALOMFÖLDRAJZRÓL*

LAVROV, Sz. B.

A gazdaságföldrajz nyilvánvaló és általánosan elismert jelenlegi tendenciája a szociologizálódás. Ez időben egybe esik a szovjet földrajztudomány hasonló fordulatával a társadalmi folyamatok kutatásának irányába, a belső okok azonban lényegesen különböznek.

A "szociogeográfia" fogalmát még Baranszkij, N. N. használta. A gazdasági földrajz 1955-ben bevezetett, inkább a telepítési feladatok felé orientáló meghatározása sem tudta megállítani ezeket a folyamatokat, amelyet jelenleg általánosságban a földrajz fokozódó emberközpontúsága, konkrétan a népességföldrajz fejlődése, a környezet- és településkutatások jeleznek.

Más a helyzet a nyugati gazdaságföldrajzban. Úgy tűnhet, hogy az ottani geográfia a társadalmi elemzés hagyományaiban gyökerezik - a francia emberföldrajzban, a német antropogeográfiában és a központi hely elméletében, az angolszász emberföldrajzban (human geography). Valójában éles átértékelődésről van szó, mivel a régi paradigmák és elméletek nem képesek a 70-es években egyre bonyolultabbá vált helyzet magyarázatára. Ez az átmenet azért is olyan éles, mivel előzményül nem klasszikus iskolák szolgálnak, hanem az 50-es és 60-as évek "mennysiségi forradalma". Nem folyamatos átalakulásról vagy modernizálásról van tehát szó, hanem a régi és "vadonatúj" alapok elvetéséről, új paradigmák és elméleti alapok megteremtésére irányuló igyekezetről, a "radikálisok" részéről a marxizmus elfogadásáról. Az amerikai radikális folyóirat az "Antipode"*** megfogalmazása szerint: "A mennysiségi módszereket alkalmazó földrajz csődöt mondott, mivel nem képes a lejátszódott folyamatok magyarázatával szolgálni".

A 70-es években bekövetkezett fordulatot az alábbi problémák felvetődése alapozta meg:

1. A kapitalizmus gazdasági és társadalmi ellentmondásainak a tudományos-technikai forradalom körülményei közötti kiéleződése. A radikális irányzat megjelenése nem véletlenül tehető a 70-es közepére, az energiaválság, az urbanizációs kérdések, a városfejlődés válsága, a környezeti problémák kiéleződésének idejére. A fenti jelenségek a különböző országokban különböző intenzitással jelentkeznek, ezért a radikalizálódás legerőteljesebben az USA-ban figyelhető meg, ahol a társadalmi és faji problémák bonyolult kölcsönhatásban nyilvánulnak meg.

---

* Eredeti címe: Aszpektü zapadnoj szocial'noj geografii. In: Voproszú geografii. Szb. 115., Moszkva, Műszl'. 1980; pp. 53-63.

*** Az 1969-ben a Clark University-n elindított folyóirat volt az amerikai radikális földrajzosok szócsöve (a szerk. megj.).

A jelenségek területi vonatkozásai hatással vannak a geográfia fejlődésére. Ezek: a fejlett kapitalista és a fejlődő országok közötti ellentétek elmélyülése, viszonylag stabil és szegényebb régiók kialakulása a kapitalista országokban, ökológiai válságai küszködő körzetek, gettósodás az amerikai városközpontokban, a területi megnyilvánulásaiban különböző, de a nyugat-európai városokban mindenütt jelentkező társadalmi-térbeli átrétegződés. Világossá vált, hogy a régi módszerekkel és mutatókkal a problémát sem értékelni, sem pedig mérni nem lehet, még a szintetikus paraméterekkel (egy főre jutó bruttó nemzeti termék) sem, hanem olyan társadalmi kritériumok és mutatók összességére van szükség, amelyek az életminőséget határozzák meg. A nyugati országokban a hetvenes évekre tehető az állammonopolista területi tervezés gyakorlatának elterjedése és kudarcba fulladása, miután egyértelművé vált, hogy képtelen a gazdasági-társadalmi kérdések megoldására.

3. A polgári gazdaságföldrajzi metodológia még a részproblémák vizsgálatához sem nyújt megfelelő alapot. Sem a polgári politikai gazdaságtan és filozófia, sem pedig az azok alapján kidolgozott termelés-telepítési elképzelések (Weber--Lösch-féle koncepciók) nem képesek a jelenlegi, az állami-monopolista kapitalizmus előretörésével jelzett viszonyok között iránymutatóul szolgálni. A már említett regionális fejlesztési politika, melynek megvalósításában geográfusok is részt vettek, csődöt mondott.

A "saját" (gazdaságföldrajzi) elméletek sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A Lösch-féle rendszer Massey, D. szerint "nem biztosítja a benne leírt egyensúlyt; a magasabb szintű ellenőrzés (értsd: állami tervezés) híján az egyéni döntések nem vezetnek a szükséges döntések irányába" és ebben "a neoklasszikus közgazdasági elmélet belső tarthatatlansága" nyilvánul meg (Radical Geography 1977)* Ugyanezen szerző rámutat a termelés telepítésének szűk elméleti alapjaira. "A városokon belül nőnek a központ és az elővárosok közötti különbségek; a nemzetközi formák semmivé teszik a regionális kiegyenlítés politikáját. Az ipartelepítés elméletének modern analitikus módszerei még megalapozhatják az egyéni szinten elfogadott döntések racionalitását, de a rendszer szintjén jelentkező irracionálissal szemben tehetetlenek. A "telepítési problémaként" jelentkező - a városokon belüli, régiók közötti és nemzetközi - kérdések a kapitalizmus ellentmondásainak térbeli kifejeződései" (Radical Geography 1977). Itt igazolódik be az a lenini tétel, miszerint aki a részproblémák megoldásába vág bele anélkül, hogy előzőleg tisztázná az általános kérdéseket, minden lépéskor önkéntelenül is szembe fogja magát találni ezekkel az általános kérdésekkel. Nyilvánvaló egy bizonyos objektum telepítésével kapcsolatos hagyományos megközelítés tarthatatlansága, mivel a nemzetközi

*

Peet, R. (szerk.): 1977. Radical Geography: alternative viewpoints on contemporary social issues. Chicago: Maaorufa. Az idézet ebből a munkából való (a szerk. megj.).

monopóliumok globális méretekben tevékenykednek, a csupán közgazdasági megközelítés korlátoltsága, mivel a telepítési döntések mélyen érintik a társadalmi alapokat és szociális következményekkel járnak. Ilyen körülmények között egyetlen hagyományos telepítési elmélet sem lehet iránymutató.

Magát a termelés elhelyezését - mely a gazdaságföldrajz "klasszikus" tárgya - egyre kevésbé műszaki-gazdasági körülmények határozzák meg, hanem társadalmi és egyéb tényezők: munkaerő és annak minősége, fizetések közötti különbség, kapcsolódás a tudományos kutató központokhoz, ökológiai helyzet (kohászati üzemek, atomerőművek kitiltása iparilag és infrastrukturálisan túlterhelt vidékekről, erősen szennyező ipar áttelepítése fejlődő országokba stb.).

A tudományos-technikai forradalom a szolgáltatási és kutatási-fejlesztési szférák szerepének túlsúlyba jutását eredményezi, amely a termelő szférából a nem termelő ágazatok (a termelés földrajzának társadalmi háttere) irányába mutat. A termelő, nem termelő szféra és a településrendszerek egységes láncot képeznek. A sokoldalú jelenségek mint pl. az idegenforgalom tanulmányozása, más megközelítést igényel, mint a termelés telepítése.

A gazdasági egyenlőtlenség bármely szinten a társadalmi kontrasztok kiéleződését, különböző országokban, körzetekben és városokban az életminőség differenciálódását eredményezi. A munkabérek, a munkanélküliség különböző szintje tömeges elvándorláshoz, az elszegényedő körzetek demográfiai leromlásához vezet.

Nincs és nem is létezhet olyan gazdasági jelenség, amelynek ne lenne társadalmi vonzata. Az állammonopolista területfejlesztési politika markáns osztályjellegével is ezt hangsúlyozza, amikor a legveszélyesebb körzetekben a konfliktusok és társadalmi feszültségek elsimítására törekszik.

A gazdaságföldrajz oktatásában is változásokra van szükség. Amint arról A. Schultze nyugatnémet tudós ír: "Az iparföldrajzban mindeztideig a telepítés kérdése dominált, mégpedig szinte kizárólag a vállalkozó álláspontja és elképzelései felől közelítve, miközben a tanulók 99%-ának egészen mások az indítékai. A jövőben a munkalehetőségekről, azoknak az egyes ágazatok strukturális válsága által előidézett veszélyeztetettségéről, a fizetések és a munkanélküliség szintjének regionális különbségeiről kell beszélni" (Geographische Rundschau 1979. No. 1.). Élesen és helyesen megfogalmazott feladat!

A geográfiának egyre aktívabban kell reagálnia az újabb globális problémákra is: a demográfiai, az erőforrásokkal kapcsolatos és ökológiai kérdésekre. A polgári földrajztudomány elméleti alapjait olyan forrásokból meríti, mint Malthus elmélete vagy a "világmodellekről" szóló futurologiai munkák.

Az új paradigmák keresése jellemzi a nyugati geográfusok munkásságát. Az angol D. Smith a nyugati földrajztudomány "radikális korszakáról" ír, amely a 60-as évek végével

kezdődött és a tudomány előtt álló problémák gyakorlati megközelítésével és társadalmi folyamatok kutatásával kapcsolatos (Radical Geography 1977). M. Chisholm megjegyzi, hogy míg korábban a kutatók figyelme a múlt és az adott helyzet leírására és magyarázatára irányult, jelenleg a lehetséges következmények és tendenciák felderítése a legfontosabb feladat. Könyvének* alcíme (Evolúció vagy forradalom?) a gyökeres változás szükségességét hangsúlyozza. Ugyanezt a címet adja D. T. Herbert és R. J. Johnston a városok társadalomföldrajzáról írt könyvük** egyik fejezetének, hangsúlyozva az alternatív metodológia és filozófia alkalmazását a földrajz területén is (Geography and Urban Environment 1978).

F. K. Schaeffer amerikai tudós még az ötvenes években megjegyezte, hogy a fejlett társadalomtudományok a folyamatok törvényeit vizsgálják***. D. Harvey arról írt, hogy ez alapvető lépés a kutatási gondolkodásmód felé. A földrajztudomány társadalmi aspektusait hangsúlyozva A. Schulze megjegyezte, hogy "a földrajzoktatás központi kérdése nem a körzetek, hanem a dolgozó emberek vizsgálata" (Geographische Rundschau 1979. No. 1.)

A változások és az útkeresések egyelőre nem jártak együtt valamiféle kardinális megoldások megtalálásával. Jelenleg helyesebb a szociologizálódás általános tendenciájáról és az új koncepciók terén korlátozott eredményekről beszélni. A nyugati geográfusok közül kevesen sorolják a társadalomföldrajzt a tudomány részdiszciplínái közé (az iparközeledés-, népességföldrajz mellé), inkább egy másik szemlélet uralkodik. Az NSZK-ban és Ausztriában arról vitatkoztak, kiegészítendő-e a gazdasági földrajz (Wirtschaftsgeographie) a társadalomföldrajzzal, az angolszász országokban a gazdaságföldrajz fogalma mindig is szűkebb volt (a "termelés földrajza" fogalmának felelt meg). H. Bobek szerint a "szociálgeográfia" fogalma szélesebb, magában foglalja gazdaságföldrajzt, a népességföldrajzt és a politikai földrajzt. A Sozialgeographie (1977)**** c. munka szerzői, akik az ún. "müncheni iskolát" képviselik, a társadalomföldrajzt az összes társadalomtudomány földrajzi vetületeként értelmezik, mint a regionális tervezés számára fokozott gyakorlati je-

---

* A mű eredeti címe: Human geography: evolution or revolution. Harmondsworth: Penguin Books; 1975. (a szerk. megj.).

** A mű eredeti címe: Geography and the urban environment: progress in research and applications. John Wiley, London 1978. (a szerk. megj.).

*** Schaeffer, F.K. 1953: Exceptionalism in geography: a methodological examination. Annals, Association of American Geographers, 43. pp. 226-249. (a szerk. megj.).

**** Maier, J. - Paesler, R. - Ruppert, F. 1977: Sozialgeographie, Braunschweig 187 p. (Das Geogr. Seminar). (a szerk. megj.).

lentséggel bíró térbeli és körzeti problémák komplex társadalmi kutatását.

E. Jones (1978) megjegyzi: "Az idő majd megmutatja, képes-e a lassan fejlődő társadalomföldrajz saját koncepció kialakítására. Egyelőre úgy tűnik, elegendőnek tartja azt, amit a szociológiától örökölt". A saját koncepció irányában támasztott pesszimizmus tükröződik más nyugati szerzők munkáiból is: "A társadalmat a maga egységében kell vizsgálni" -, írja D. T. Herbert és R. J. Johnston - az általa hasznosított térség (amely a földrajzi kutatások alapjául szolgál) nem tanulmányozható attól elszakítva és nem válhat független elmélet forrásává" (Geography and Urban Environment, 1978).

Az újabb, bár szintén "örökölt" elméletek közül a jelenlegi nyugati gazdaság- és társadalomföldrajzra nagy hatást gyakorolt az "életminőség" koncepciója. Az életminőség területi vonatkozásaihoz kapcsolódik B. Davis (1968) által felvetett területi, társadalmi igazságosságáról szóló elképzelés, amelyet az ismert elméleti szakember, D. Harvey fejlesztett tovább "A társadalmi igazságosság és a város" c. könyvében*. Itt nem részletezve a szerző fenntartásait ("a társadalmi igazságosság alapelvei, melyekre hivatkozhatnánk, még nem kerültek kidolgozásra"), elméletének logikáját mutatjuk be röviden:

- A térszervezésnek és a regionális beruházásoknak a népesség igényeinek kielégítését kell szolgálniuk;

- a szükséges és létező telepítés között fennálló különbség az adott rendszer társadalmi igazságtalanságának fokmérője;

- a kapitalizmusban a tőke olyan irányba áramlik, ahol maximális megtérülés várható;

- ebből ered az ellentmondás: a tőke kivonul azokról a területekről, ahol a legnagyobb szükség lenne rá. A kapitalizmusban ezt "az erőforrások racionális (optimális) elosztásának" nevezik:

- a piacgazdaság csupán az áruk és szolgáltatások hiánya mellett képes létezni;

- ebből következik, hogy az elvonás, kisajátítás, kizsákmányolás úgyszintén a piacgazdaság elengedhetetlen összetevőiként jelentkeznek. A területi rendszerben ez egy sor olyan kisajátításhoz vezet, melyek eredményeként bizonyos területek kizsákmányolókká, mások kizsákmányoltakká válnak.

D. Harvey elméletét meggyőző példákkal támasztja alá. 1969-ben Baltimore-ban 12-15%-os profitot kellett biztosítani ahhoz, hogy a tőke részvételét biztosítsák a városközpont felújításában, a reális profit viszont 6-9% körül mozgott. Nincs mit csodálkozni azon, hogy a tőke egyéb területekre vonult ki, például a szuburbán zónába, villák építése céljából; így a városközpont problémái kiéleződtek. Ugyanakkor nem tér ki az oly fontos általános elméleti kérdések taglalására: "A gazdasági-társadalmi és politikai

---

* Eredeti címe: Social justice and the city. Edward Arnold, London, 1973.

szervezeti forma kialakításának és a szociális igazságosság kivívásának kérdése túlnő jelen munka keretein".

Jellemző, hogy a társadalmi igazságosság keresése egyre inkább a városföldrajzzal foglalkozó (főként angol és amerikai) szakirodalomban kerül előtérbe. Ez érthető, hiszen a városok a kapitalizmus összes (társadalmi, faji, ökológiai) ellentmondásának gyűjtőpontjába kerültek. D. Smith, ugyancsak az életminőség koncepciójából kiindulva a "társadalmi jólét" fogalmához jut el, melynek összetevőiként a jövedelmet és foglalkoztatottságot, életkörnyezetet, egészséget, oktatást, társadalmi hovatartozást, rekreációt és pihenést jelölte meg. Az USA 48 államát ezekből a szempontokból a városok szintjén vizsgálta. A floridai Tampáról szóló munkájában a faktoranalízis módszerével legjelentősebb tényezőként a "társadalmi problémákat" (egészség, bűnözés, szociálpatológia), a "gazdasági-társadalmi helyzetet" (jövedelem, foglalkozás, lakóhely minősége, képzettség szintje) és a "faji elkülönülést" nevezte meg. A hasonló, Atlantáról szóló munkában kimutatták a jövedelmek éles területi differenciálódását. "Ebben a tipikusan szegregált déli városban az életminőség szoros kapcsolatot mutat a népszámlálási körzetenkénti faji megoszlással" (D. Smith 1973)*.

W. Bunge megkülönbözteti a "a gazdag külvárost" (szuburbán zóna) a "haldokló belvárostól" (magas gyermekhalandóság, bűnözések, balesetek aránya) és a "közbenső nélkülváros", mint a korábbi, de a 70-es évekre már nem jellemző koncentrikus amerikai városmodell alternatíváját (Bunge, 1974). Smith ezzel kapcsolatban a következőket írja: "A városközpontba investált tőke, profit és járadékok stb. formájában a szuburbán zónába vándorol. A folyamatot úgy értelmezhetjük, mint az extra profit térbeli vándorlását a belváros munkásaitól az elővárosok kapitalistáihoz és burzsoáziájához" (1978).

Még a nagy-britanniai, kevésbé válságos körülmények között is - a környezetvédelmi minisztérium adatai szerint - majdnem 4 millió ember él "súlyos szegénységben és nélkülözésben", a degradálódó városközpontokban. "Nélkülözés a városközpontokban" c. előadásában** Smith arra a következtetésre jut, hogy "a helyi tervezéssel foglalkozó szervek és a központi kormány képtelenek ellenállni a nemzeti és nemzetközi monopóliumoknak, amelyek a javak egyenlőtlen elosztására törekсенek".

Mindezek a geográfia számára hangsúlyozzák az általános kérdések felvetésének fontosságát. A problémák bizonyos térbeli elemzéshez történő kapcsolása elvonja a figyelmet a szélesebb körű - gazdasági, társadalmi, politikai és területi - kérdésekről, pedig a feladat megoldása csak ezeken keresztül képzelhető el.

---

* The geography of social well-being in the United States. New York, McGraw Hill. munkáról van szó (a szerk. megj.).

** Elhangzott a szovjet-brit földrajzi szemináriumon 1978-ban (a szerk.).

Másodsorban a társadalomföldrajz ilyen kérdéseinek módszertani megközelítése (többek között a térbeli elemzés szociális indikátorrendszerének kimunkálása) gyakorlati jelentőségű, amelyet azonban az állammonopolista regionális politika alacsony hatékonysága korlátoz. Az NSZK gazdasági-társadalmi körzetesítésének gyakorlatában 27, többségében társadalmi és néhány ökológiai jellegű mutatót alkalmaznak (Geographische Rundschau, 1979. No. 1.).

A nyugati társadalomföldrajz általános vonása a mennyiségi módszerek, a behaviorizmus kritikája. Néhány évvel ezelőtt J. G. Szauskin megjegyezte, hogy "a humánökológiát, a behaviorizmust, Christaller és Lösch elméletét, a szociálfizikát, a regionális elemzést a földrajz néhány, különösen környezettel kapcsolatos tételével együtt egyes tőkés országokban egységes "társadalomföldrajzként értelmezik". (J. G. Szauskin, 1976).

A jelenlegi nyugati társadalomföldrajz konglomeratív jellegének ilyen értékelésével egyet kell érteni. Ugyanakkor a változások gyorsan követik egymást, mint D. T. Herbert és R. J. Johnston megjegyzik: "a viselkedés oldaláról történő megközelítés az embert független lényként kezelve nem veszi figyelembe azokat a korlátokat, amelyeket a társadalom intézményrendszere emel, és a behaviorizmus ennek szélsőséges formája". (Geography and Urban Environment 1978).

A behaviorista megközelítés egyik formájának tekinthető a szociálgeográfia müncheni iskolájának tétele az "alapvető funkciókról" (a társadalmon belüli élet, munka, önfenntartás, képzettség megszerzése, szabadidő eltöltése). Az elmélet szerzői szerint ezek az alapfunkciók "a szociálgeográfia belső rendszere kialakításának fő vonalait képviselik". (Sozialgeographie, 1977). A polgári kritikusok azonban megjegyzik, hogy a modern szociológia elméletében ilyen fogalom nem létezik, és a nyugatnémet kutatók csupán azért vezették be, mert megkönnyíti a területileg igen különböző társadalmi jelenségek különösebb megalapozás nélküli vizsgálatát (Geographische Zeitschrift 1977). A következtetések többségükben meglehetősen triviálisak: pl. a társadalmon belüli élet funkcióján az urbanizációs problémákat értik, és hatásukat a népesség mobilitására: "települési rendszerek keletkeznek, amelyek gazdasági-társadalmi terekké - körzetekké - alakulnak". Mindez régóta ismeretes és összehasonlíthatatlanul jobb megfogalmazást nyert az E SZ R elméletben*.

Ismeretes továbbá az a tétel, hogy a lakó-, munka- és pihenőhely területi differenciálódása állandóan növekszik, az érdekességet itt inkább a folyamat méreteit bemutató tényanyag szolgáltatja (az NSZK-ban jelenleg az aktív népesség egyharmada ingázó); elméletnek nyoma sincs. A "Szociálgeográfia" programadó munka legérdekesebb vonatkozása az, hogy

---

* E SZ R - a (J)egyinaja szisztyema rasszelenyija (egységes településrendszer) elmélete. Lényegét a litván K. Seselgis írta le 1963-ban a "Voproszu issledovanyija szetyi naszeljonnuh meszt" c. munkájában (a szerk. megj.).

a regionális tervezéshez kapcsolódik és a körzeteket mint valóságos gazdasági-társadalmi egységeket vizsgálja.

Az angol, amerikai és nyugatnémet munkák közös vonása (a földrajz szociologizálódásának és ökológizálódásának tendenciáit felismerve) a földrajztudomány két alrendszerének közeledése. "A földrajz mint tudományos diszciplína két vizsgálati tárgya a gyakorlatban - D. Harvey nyomán - az embert környezetével összekapcsoló "ökológiai rendszer" és a régiókat egymással összefűző "térbeli rendszer". Abban a pontban, ahonnan az ember-földrajz és a természeti földrajz elágaznak, mindkét irányzatban hasonló vonások és koncepciók keletkeznek (Geography and Urban Environment, 1978). Erre a tendenciára hívják fel a figyelmet a nyugatnémet szerzők is : "a szociálgeográfiai gondolkodásmód központosító hatása" (Sozialgeographie, 1977).

A földrajztudomány szociologizálódása szélesebb körű következményeket is von maga után, melyek túlmutatnak a tudományág keretein és egységének kérdésén. Ez a politikai aspektus, amely során a legprogresszívebb nyugati tudósok eljutnak a vizsgált jelenségek osztályszempontú megközelítésének szükségességéig. Ez nem csupán a radikális irányzat képviselőire vonatkozik. D. T. Herbert és R. J. Johnston leszögeznek: "Az élet-körülmények vizsgálata nem maradhat ideológiailag semleges" (Geography and Urban Environment, 1978). A leghatározottabban azonban a radikálisok fogalmaznak, D. Harvey a következőket írja: "A tudományos kutatás meghatározott társadalmi körülmények között folyik, szociális elképzeléseket fejez ki és szociális jelentőséget hordoz... egy bizonyos tudományos módszertan meghatározott etikai és ideológiai pozíciókat fejez ki".

A legradikálisabb geográfusok bizonyos szélsőséges elképzeléseknek is kifejezést adnak: a térbeliség tagadása a földrajzban, a természeti és társadalomföldrajz közötti kapcsolat elvetése, a gazdaság- és társadalomföldrajz társadalomtudományok közé sorolása. Mindez érthető, hiszen a súlyos szociális problémák minden mást: a telepítéssel és az erőforrásokkal kapcsolatos kérdéseket, néha az ökológiai problémákat is háttérbe szorítják. Ezek a szélsőségek azonban a földrajztudomány létét veszélyeztetik és figyelmen kívül hagyják a geográfia nagyfokú és elismert integrációs potenciálját a jelenlegi komplex kérdések vizsgálatában. A "radikális földrajz" a marxista tételeken kívül anarchista, maoista és egyéb ultrabalos irányzatokat is képvisel. Ilyen körülmények között a tudományos kapcsolatok kiszélesítése, a szovjet gazdaság- és társadalomföldrajz és a szocialista építés eredményeinek bemutatása (gazdasági körzetesítés, területi-termelési komplexumok kialakításának elmélete és gyakorlata, a városnövekedés szabályozása, a Szovjetunióban bevezetett ökológiai politika) fontos tudományos és politikai feladat.

A SZOVJET TÁRSADALOMFÖLDRAJZRÓL*

SZAUSKIN, J. G.

A Szovjetunió gazdaságföldrajzáról 1926-ban Baranszkij, N. N. által közzétett első tantervvvel kezdetét vette a körzetenkénti (rajon) elemzés, mégpedig az Állami Tervbizottság (Goszplan) körzetei alapján. A körzetesítési módszert legerőteljesebben Alekszandrov I. G. képviselte, akinek a körzeti termelési komplexumok tervezésével és az ország gazdaságföldrajzi körzetesítésével kapcsolatos tudományos kérdések kidolgozásában legközvetlenebb munkatársa Koloszovszkij, N. N. volt. Mivel Alekszandrov nem volt geográfus, Baranszkijra hárult a gazdaságföldrajz mint társadalomföldrajzi tudományág kidolgozása, melyben helyet kapott a gazdasági körzetek kialakításának, fejlesztésének és a köztük kialakuló kölcsönhatás, a területi (földrajzi) munkamegosztás, a gazdaságföldrajzi helyzet elmélete, a népesség és gazdaság területi különbségeinek természeti szempontú megalapozása, városrendszerek elmélete, a gazdasági térképészet elmélete stb. Kezdetben Koloszovszkij is messze volt a földrajztól, de a Moszkvai Állami Egyetemen Baranszkijjal együtt tevékenykedve széles látókörű geográfus lett, és élete végén fontos elméleti cikket írt "A földrajztudomány kérdései" címmel.

Koloszovszkij elmélyítette a gazdasági körzetesítést, a gazdasági körzetek komplex fejlesztésének, a területi-termelési komplexumok fejlesztésének irányzatát.

A Baranszkij-Koloszovszkij-féle iskolához csatlakozott a történeti földrajzos Vitver, I. A., a népességföldrajzos Kobo, R. M., a gazdaságföldrajzos Csetirkin, V. M. Majergojz, I. M., az iskola egyik követője egy 1978-ban írt cikkében rámutat a Baranszkij-Koloszovszkij-féle elmélet változatlan aktualitására.

Baranszkij, N. N. igen szélesen értelmezte a gazdaságföldrajzt, még abban az időszakban is, amikor ezt csupán a népgazdasági ágazatoknak az ország területén és körzeteiben történő telepítésével foglalkozó diszciplinának tekintették. Közülük még a legprogresszívebbek sem tüntették fel a gazdaságföldrajz részéül a természeti erőforrások és az életkörülmények kutatását, a népesség- és településföldrajzt, köztük a városföldrajzt. Nem

---

* Eredeti címe: Aszpektü szovjesztkoj szocial'noj geografii. In: Voproszú geografii. Szb.115., Moszkva, Múszl', 1980, pp. 17-24.

vetették fel az újonnan birtokba vett területek benépesedésének és gazdasági hasznosításának, a kialakult gazdaság, településrendszerek és települések tipizálását. Legjobb esetben is a természeti erőforrások és adottságok, a népesség és a munkaerőtartalékok szerepeltek, mint a telepítés szükséges "háttere".

Baranszkij, N. N. 1930-ban, Hettner, A. könyvének orosz kiadásához írt előszavában rámutatott a társadalomföldrajz metodológiai kérdéseinek megalapozásával kapcsolatos hiányosságokra. A későbbiekben sokat foglalkozott a népesség- és városföldrajz, az egyes országok földrajzának kérdéseivel. A gazdasági és társadalmi szempontok egységes vizsgálatának híve volt.

Erre azért fontos rámutatni, mivel jelenleg, amikor gazdaság- és társadalomföldrajzról beszélünk, a kutatók egy része úgy véli, hogy amikor a településeket, városokat, a kereskedelmet stb. tanulmányozza, nem gazdaság-, hanem társadalomföldrajzi kutatásokat folytat. A gazdaságföldrajzból azonban nem lehet eltávolítani az embert, társadalmi életének teljességében és ellentmondásaiban. Baranszkij szerint a gazdaságföldrajzoknak nemcsak a népesség összetételét, a településrendszereket, a települések jellegét kell ismernie, hanem a népesség erkölcsét, szokásait, kultúráját. Komoly hiányosságnak tartotta, hogy egy időben a földrajztudományból szinte teljességgel hiányoztak a népességgel foglalkozó kutatások, "elvesztek a természet és gazdaság, a természeti és gazdasági földrajz között. Elfeledkeztek az emberről! És ez nem vált a földrajzi leírások javára" (Baranszkij, 1960). A továbbiakban Baranszkij rámutatott, hogy bizonyos munkák alapján képet lehet alkotni a mezőgazdaság típusairól vagy az iparágak elhelyezkedéséről, de "szinte semmi sem tudható meg az adott természeti körülmények között élő, a gazdaságot létrehozó nép sajátosságairól. Arról, hogy milyen házakban laknak, mivel táplálkoznak, mibe öltözködnek, miben hisznek és mit csinálnak szabadidejükben ezek az emberek, a tanulmányok nem szólnak. Az ember - kellemetlen, kényes téma geográfusaink számára, amelyet igyekeznek elkerülni. Akárhogyan is van, elfeledkeztek az emberről!!!"

A gazdaság- és társadalomföldrajz tehát dialektikus egységet alkot. Az utóbbira még nem alakult ki a pontos meghatározás. A társadalomföldrajz nem olyan jellegű tudományterület, mint a viszonylag új ipar- vagy településföldrajz vagy a szolgáltatások földrajza. A társadalomföldrajzi megközelítésnek jelen kell lennie a geográfia minden területén, így pl. az ipar- vagy településföldrajzban. Ezek a diszciplínák tér- és időbeli aspektusban, vagyis négy dimenzióban kutatják a jelenségeket és folyamatokat. A társadalomföldrajz a gazdaságföldrajz összes ágának és irányának "ötödik dimenziója", az adott helyzet és a távlati lehetőségek elemzésének, szintézisének, előrejelzésének, az irányításnak elengedhetetlen eszköze.

A társadalomföldrajz oszthatatlan egységet képez a gazdaságföldrajzzal abból a szempontból, hogy együttesen értékeli a termelőerők területi szervezetét egészében

és részeiben (természeti erőforrások, népesség és munkaerőtartalékok, gazdaság és ágazatai, körzetek, városok stb.) mégpedig nem csupán gazdasági hatékonyságuk szempontjából (termelékenység növelése, a lakosság jólétének fokozása és a termelés racionális - többek között tudományos - tervezéséből eredő más gazdasági eredmények), hanem figyelembe véve a társadalmi hatékonyságot is.

A társadalmi hatékonyság tervezése és megvalósítása szempontjából döntő jelentőségű a lakosság elégedettségi foka. A hatékonyság összetevői közül a következők a legfontosabbak:

a) Eredményes és jó minőségű, kedvező környezetben - emberi kollektívában, magas fokú gépesítettség és automatizáltság körülményei között, a természetet megközelítő tisztaságú környezetben - végzett munka;

b) megalapozott közép- és felsőfokú képzés, amely szakképzettséget ad, kulturált életet biztosít, szilárd erkölcsi alapokat teremt és örömet nyújt;

c) intenzív társadalmi élet;

d) sikeres magánélet, beleértve a családi életet;

e) jó életfeltételek, elsősorban lakófeltételek, ideértve az állandó lakóhely tiszta környezetét;

f) jelentős, a munkaidő, közlekedés, kommunális szolgáltatások és napi bevásárlás elvégzése után megmaradó, alkotó módon felhasználható szabadidő;

g) eredményes, tudománnyal, kultúrával, művészettel stb. kapcsolatos alkotó élet;

h) a természet közelsége;

i) egyéni utazások az országban, annak természeti viszonyaival, történelmével, építkezésével, műemlékeivel való ismerkedés céljából;

j) érdekes emberekkel történő ismerkedés és barátság, kommunikáció velük különböző formában.

Még a fejlett szocializmus viszonyai között is fellelhetők a társadalmi-, család- és magánélet negatív oldalai, amelyeket szükséges vizsgálni és figyelembe venni: a válások magas száma, alacsony születési arány, alkoholizmus, betegségek, bűnözés stb.

A társadalmi hatékonyság, annak csökkenésének vagy megbomlásának területi, azaz tér- és időbeli megnyilvánulásai is vannak. Az ország gazdaságilag ilyen vagy olyan irányba specializálódott, a gazdaság különböző fejlettségi szintjén álló, a termelőerők területi szervezetének, az irányításnak különféle formáit felmutató köztársaságaiban és körzeteiben egyszerűbb a felszínen világosabban jelentkező gazdasági élet elemzése, mint a mélyebb szinteken jelentkező társadalmi életé.

A szocialista országok gazdaságföldrajza elviekben különbözik a fejlett kapitalista, valamint a fiatal, fejlődő országok gazdaságföldrajzától. A társadalomföldrajzi megközelítésre ez még fokozottabban áll. Az országtipológiának egyaránt figyelembe kell vennie

a gazdaságföldrajzi, társadalomföldrajzi (és az ökológiai) szempontokat. A társadalomföldrajzi kutatási szemlélet nemcsak az országok közötti, hanem azokon belül a környezetek, a régiók, városok és városrészek közötti, sőt a gazdaságföldrajz számára nehezen megfogható mélyebb különbségek felismerésére is lehetőséget nyújt.

A társadalomföldrajz nem korlátozható a tömegek viselkedésének vizsgálatára, mint ahogyan arra a burzsoá tudomány törekszik, a behaviorizmus előtérbe helyezésével. A mindennapi élettel kapcsolatos bizonyos parciális viselkedésformák a behaviorizmus formális módszereivel vizsgálhatók, de a társadalom teljes élete, a szociális folyamatok bonyolultsága nem ismerhető meg és nem prognosztizálható a behaviorizmus módszereivel.

Felvetődik a kérdés: nem ismétli-e a társadalomföldrajz a szociológiát, mely az utóbbi időben nagy jelentőségre tett szert? A társadalomföldrajz a szociológiai kutatások módszereit használja, szociológiai következtetéseket von le, egyes falvak, városok, körzetek, vállalatok fejlődésének szociológiai elemzésére támaszkodik. A két tudományág közötti különbségek azonban szintén jelentősek. Először, a társadalomföldrajz különböző gazdasági-társadalmi területi rendszereket és struktúrákat vizsgál, tehát saját négydimenziós vizsgálati objektummal rendelkezik. Másodsorban, ez a vizsgálati objektum egyben a gazdasági-társadalmi kutatás tárgya. A szociológiai kutatások autonóm, önálló jellegűek. A társadalomföldrajzi megközelítésű kutatások kiemelése feltételes, amely éppen a gazdaság- és társadalomföldrajz fentebb említett dialektikus egységéből fakad.

A gazdaság- és társadalomföldrajz elképzelhetetlen a gazdasági-társadalmi kartográfia, a tények térképen történő rögzítése, a kartometriai elemzés nélkül. A szociológiának nem feltétlenül kell a kartográfiai kutatási módszereket használnia, de ez elősegíti fejlődését. Igen érdekes, hogy Nagy-Britanniában a szociológiai kutatásokat először geográfusok kezdeményezték, akik nagyszámú cikket és egy sor tartalmas térképet tettek közzé szociológiai szakfolyóiratokban és más kiadványokban. A gazdaság- és társadalomföldrajzi vizsgálatok során a gazdasági jelenségeket és folyamatokat a társadalmi jelenségekkel és folyamatokkal együtt térképezik. Természetesen lehetőség van a fentiek külön-külön vagy kisebb csoportokban történő analitikus térképezésére, de a szintetikus gazdasági-társadalmi térképek ábrázolják a legjobban a vizsgált területi rendszereket és struktúrákat. Az ilyen szintetikus térképeken a háromdimenziós gazdaságföldrajzi alapon vektorok és más módszerek segítségével jelenítik meg a negyedik dimenziót: az időbeni változásokat, a szociális mutatók pedig az ötödik dimenziót jelentik. Ezt a gyakran igen bonyolult és önmagában is többdimenziós mutatót már nem lehet az időben változó gazdaságföldrajzi mezőben feltüntetni. Ezért az ötödik dimenzió mélységét a gazdasági-társadalmi térképeken diagramokkal jelölik, amelyek a legjellegzetesebb, tipikus pontokra vonatkoznak, vagy néhány ponton keresztülfektetett társadalmi szelvényeket mutatnak be.

Ezek, a különböző társadalmi jellegű körzetek határain feltüntetett jelek bizonyos korlátozások vagy éppen fordítva, ösztönzők, kedvezmények, egyéb változások bevezetésének szükségességére utalnak, melyek célja a térképen szereplő gazdaságföldrajzi mező átalakítása. Új, az átalakulás történeti folyamatát jelölő vektorok megjelentetése.

A gazdaságföldrajz fejlődését és annak szerves része, a társadalomföldrajz irányában tanúsított fokozott figyelmet egyes tudósok a Baranszkij-Koloszovszkij-féle tudományos iskola alapelveitől való eltávolodásként értékelik. A társadalmi élet jelenségei elemzésétől és szintézisétől való elfordulást látják benne, mintegy visszatérést a szociologizáláshoz, melyet korábban mint balos irányzatot ítélték el. Nincsen azonban abban semmi visszatérés a balos pozíciókhoz, amelyeket egyébként nem is olyan régen kíséreltek meg rehabilitálni egyes, az idősebb és a fiatalabb korosztályhoz tartozó gazdaságföldrajzосok, bár az utóbbiaknak pontos elképzelésük nincs arról, milyen kárt okozott ez a vonal a tudományban, az oktatásban és a gyakorlatban.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a gazdaságföldrajzi kutatások nemhogy eltértenék a tudományt a geográfikumtól, a természet-társadalom kölcsönhatásának vizsgálatától, a természeti erőforrások gazdasági-társadalmi értékelésétől, hanem éppen fordítva, a geográfikum szükségességét hangsúlyozzák. A társadalomföldrajzi megközelítés lehetővé tette a természetnek a társadalom fejlődésében és a társadalmi élet területi differenciálódásában játszott szerepének szélesebb értelmezését, a természethasznosítás ökológiai következményeivel kapcsolatos árnyaltabb szemlélet kialakítását. A társadalomföldrajzi szemlélet a társadalom-természet kölcsönhatásának olyan korábban elhanyagolt, lényegtelennek vagy áltudományosnak vélt oldalaira irányította a figyelmet, mint a természet-kultúra, természet-művészet, természet-tudomány viszonya stb. Világosabbá váltak az emberi tevékenységnek a genetikai folyamatok megbontásával, betegségek, köztük új típusú megbetegedések megjelenésével járó következményei.

Az új gazdaság- és társadalomföldrajz sokoldalúbb tudomány, mint a hagyományos gazdaságföldrajz. A tudományterület fejlődésének köszönhető a területi-termelési komplexumok társadalom szempontú vizsgálata mint gazdasági-társadalmi-ökológiai komplexumoké.

A társadalomföldrajzzal kapcsolatos irányzatok, elképzelések, munkák egy olyan, egyre növekvő fa "koronáját" alkotják, amely Baranszkij és Koloszovszkij munkáinak "törzséből" bontakozik ki. A nevük által fémjelzett tudományos iskola tanúbizonyságot tett a további fejlődésre való képességről.

A NÉPESSÉG ÉLETE MINT A TÁRSADALOMFÖLDRAJZ TÁRGYA*

ALEKSZEJEV, A.I.

Az SzKP XXVI. kongresszusa célul tűzte ki a társadalmi különbségek, különösen pedig a lakosság életkörülményei területi különbségeinek kiegyenlítését. A kérdés tudományos megalapozása véleményünk szerint a társadalomföldrajz feladatai közé tartozik, a geográfia hagyományos kutatási tárgyának különleges részét képezi (SZAUSKIN, J.G. 1980). Az ilyen megközelítés lényege a "szociocentrizmus" vagyis a jelenségeknek a népesség érdekei szempontjából történő különböző szintű vizsgálata (az egyén, család, kiscsoportok, termelési kollektívák, a város lakossága stb.). Nincs olyan társadalmi jelenség, amely egyidejűleg ne hordozna gazdasági vonásokat is, mivel a kutatások reális tárgyai oszthatatlanok. Ahhoz azonban, hogy egy bonyolult jelenséget megértsünk, összetevőire kell bontanunk. A geográfiában az ilyen, a megismerés folyamatában jelentkező tényezők - a georendszerek különböző, többek között társadalomföldrajzi (szociálgeográfiai) aspektusai.

Első megközelítésben a társadalomföldrajz tárgyát a "népesség életeként" definiálhatjuk. Négy alapvető aspektusa: szubjektum - körülmények - tevékenység - tudat. Ahhoz, hogy képet kapjunk a népesség életéről, a következő vonatkozásokat kell tisztázni:

1. Milyen népességről van szó: összetétele, dinamikája, elhelyezkedése (kik és hol élnek)?
2. Milyenek a vizsgált népesség életkörülményei: természeti, termelési, infrastrukturális, szociokulturális stb. feltételek (milyen körülmények között él?).
3. Melyek a népesség élettevékenységének a formái (a szűk értelemben vett "élet" és a szélesebben értelmezett "életmód"): munkatevékenység, kulturális és szabadidős tevékenység, gyermeknevelés, társadalmi és mindennapi tevékenység stb. (hogyan él?).
4. Az életkörülmények és az életmód hogyan tükröződik vissza a népesség tudatában: a környezet érzékelése, értékrend és tükröződése az igényekben, viselkedési normák, motívációk, célok és elvárások stb. (hogyan fogja fel az életet?).

A népesség életének ez a négy vonatkozása bonyolult kölcsönhatásokkal kapcsolódik egymáshoz. A szempontok mindegyike hatással van az összes többire és visszahatásokat kap, a rendszer megismerése csak a valódi kép lépésenkénti egyszerűsítése (generalizációja) útján lehetséges. Tulajdonképpen már a négy vonatkozásra történő felosztás is csupán egyezményes jellegű, mivel pl. a népesség összetétele egyben az életkörülményeket is meghatá-

* Eredeti címe: Zsizny naszelenyija kak predmet szocial'noj geografii. In: Gohman, V.M. (szerk.): Tyeoretyicseskije aszpektü geografii. Voproszü geografii No. 122. Muszl', Moszkva, 1984. pp. 77-85.

tározza. Bármely ember életének egyik alapvető feltétele - az őt körülvevő emberek. Az élet bizonyos oldalait nehéz egy valamely adott aspektushoz kötni. Így az életszínvonal egyrészt az életfeltételek "fogyasztási" részéhez kapcsolódik, másrészt az életmód egyik aspektusa (a fogyasztott javak színvonala és szerkezete), végül pedig az igények kielégítési szintje, amely az ember tudatában tükröződik (a kielégítettség foka stb.).

A továbbiakban részletesen áttekintjük a népesség életének társadalomföldrajzi szempontból figyelmet érdemlő aspektusait.

A népesség - a geográfia hagyományos vizsgálati tárgya, amely összetétele, dinamikáját és elhelyezkedését kutatja. Az ilyen paraméterek jelentőségének tisztázása - a lakosság életkörülményei értékelésének kiinduló szakasza, mivel a különböző népességcsoportok számára más és más jelentőséggel bír. A népesség jellemzői közül a települési viszonyok mutatják leginkább egyidejűleg a lakosság életkörülményeit és a különböző szintű szolgáltatások elérhetőségét stb. A népesség összetétele azonban ugyancsak fontos mutatója az ember "társadalmi környezetének", amely jelentősen formálja életmódját, értékrendjét és a viselkedési normáit. A népesség természetes és mechanikus mozgása ugyanakkor az emberek életmódját jellemzi.

Az, hogy a szovjet földrajztudomány elérkezett a népesség életkörülményeinek összehasonlító földrajzi jellemzéséhez, már korábbról ismeretes (KOVALJOV, Sz.A. 1966). Az életfeltételek közül azonban a fő figyelmet a szolgáltatások szintjével és a természeti viszonyokkal kapcsolatos kutatásoknak szentelték.

Tekintsük át a lakosság élete szempontjából legfontosabb életfeltételeket KOVALJOV említett cikke alapján.

A természeti viszonyok közvetlen (az ember egészségére), illetve közvetett (a lakóhely, öltözködés, étkezés, pihenés-üdülés és várostervezés irányában támasztott kívánalmak) hatása - az egyéb életkörülmények hatásaihoz képest - már elég jól megkutatott. Viszonylag új irányzatnak számít a környezet antropogén változásainak emberre gyakorolt hatásának vizsgálata, amely nemcsak a városok, hanem a falusi térségek esetében is időszerű. A falusi, valamint városi emberek élettevékenységének szezonális jellege (nyári szabadságok, kiskerttulajdonosok tevékenysége, mezőgazdasági munkák stb.) még alig képezték vizsgálat tárgyát. A téma fontosságát korábban még KABO, R.M. (1941) hangsúlyozta.

A szociális infrastruktúra vizsgálata az életkörülmények geográfusok által hagyományosan művelt része. Ide tartoznak elsősorban a lakossági szolgáltatások, valamint a szakképzés és szakmai továbbképzés.

Sokféle módszertan létezik az ellátottsági és szolgáltatási szint értékelésére egyes ágazatok szerint és összességében. Az alaposabb társadalomföldrajzi kutatások céljából sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a szolgáltatások minőségét és a lakosságnak a szolgáltatások szintjével való megelégedettségét jelző kritériumokra. Az utóbbi nem csupán a megfelelő vállalatok és intézmények rendelkezésre álló kapacitását (foglalkoztatottak

száma, kereskedelmi boltok alapterülete, helyek száma, állóeszközök stb.), hanem a népesség széles körű igényei kielégítettségének fokát (az áruforgalom szerkezete és az alapvető árucikkkel történő ellátás megbízhatósága, a személyszállítás kényelme és megbízhatósága), az oktatás (iskolások képzési szintje) és a klubokban folyó tevékenység szintjét, a szolgáltatásokra fordított időt stb. foglalja magába. Fontos annak a felderítése is, hogy a népesség igényét milyen mértékben elégítik ki a társadalom által biztosított szolgáltatások, illetve ilyen szempontból mennyire van magára utalva.

A munkatevékenység feltételei. Ez a terület eddig alig vonzotta a geográfusok figyelmét, legfeljebb a településhálózat elemzésekor megjegyezték, hogy minél több funkciót képvisel egy város, annál nagyobb népességvonzással rendelkezik (azonos egyéb feltételek esetén). Hasonlóképpen említették, hogy a mezőgazdasági munkafeltételek jelentik a faluból a városba irányuló migráció egyik okát. Az életkörülményeknek ez az oldala azonban nem került mélyebb elemzésre, ezért szerkezetét részletesebben jellemezzük, a szociológusok munkáira támaszkodva:

1. A munkaalkalmak közötti választás lehetősége, a munka- és lakóhely közötti távolság, az utazással eltöltött idő és annak kényelme, tevékenységi lehetőségek az egyéni ("második") gazdaságban.

2. A munka tartalma: a szellemi és fizikai tevékenység, a képzettséget igénylő és nem igénylő, manuális és gépesített, irányító és végrehajtó munkakörök aránya; az alkotó munka, a kezdeményezés, a továbbképzés lehetőségeinek értékelése.

3. Munkaszervezés és munkarend (ezek a mutatók nem annyira a munkakörülményeket, mint inkább az életmódot jellemzik), munkahelyek (körzetek), munkahét (műszakok, pihenőnapok száma), munkaév (szabadságolás) szerint; a munkanap hossza és a leterheltség a hét különböző napjain, hónapjaiban, évszakaiban; az egyéni ("második") gazdaságra fordított idő és gyakoriság.

4. Munkafeltételek: termelési (gépesítettség foka, munkavédelem) és termelési-kommunális körülmények (étkezés szervezetsége, pihenési feltételek, egészségügyi-higiénés körülmények - szennyezettség, zaj- és rezgésártalmak, gáz és por jelenléte; nehéz fizikai tevékenység, alacsony hőmérsékleten folytatott munka, mérgező anyagok stb.).

5. A munkáért kapott anyagi javak: fizetés, prémium és egyéb pénzbeni juttatások, lakásszerzés lehetősége, bölcsődei és óvodai elhelyezés, termékek, beutalók stb.; az egyéni ("második") gazdaságból származó jövedelmek (anyagi és naturális).

Ezek a mutatók túl részletesnek és kevésbé geografikusnak tűnhetnek. De ha figyelembe vesszük, hogy a bölcsődei és óvodai ellátottság vagy a közétkeztetés (szolgáltatási szféra) hagyományosan a földrajz tárgyát képezik, miért ne tartozna hozzá a lakosság igényének kielégítettségi vizsgálata az egészséges munkakörülmények vonatkozásában? Ami a munkatevékenységi feltételek helytől függő változását illeti, véleményünk szerint itt legalább olyan

változatosságot tapasztalhatunk, mint a szolgáltatások színvonalában. A ZASZLAVSZKAJA, T.I. vezetése alatt folytatott vizsgálatok (A falu társadalmi-demográfiai fejlődése, 1980) során kimutatták, hogy a Szovjetunió egyes területei között a szocialista mezőgazdasági szektorban az egy főre jutó leterheltség 1:1,5-2, az egyéni háztáji gazdaságban 1:3-1:5 közötti arányokon belül változik.

Az életszínvonal - olyan fogalom, amely az emberek közvetlen igényei kielégítésének folyamatát tükrözi. Az életszínvonalat az anyagi és szellemi javak fogyasztási szintje és szerkezete határozza meg (és a szolgáltatásoké, amennyiben az ezzel a szférával kapcsolatos kutatásokat is bevonjuk). Az életszínvonal vizsgálata során először ki kell mutatni az összes forrásból származó jövedelmet, beleértve a társadalmi fogyasztási alapokat, másodszor az igények szintjét és szerkezetét (ez alaposan kidolgozott, részletekbe menő kérdőíves felmérést igényel), végül a kiadások szerkezetét, a fogyasztott javak mennyiségét és a tartós fogyasztási cikkek állományát; ezt érdemes összevetni egy, a fennmaradó népességet reprezentáló "referencia csoporttal". Az ilyen "referencia csoport" a különböző társadalmi-foglalkozási-, kor- és családcsoportok esetében természetesen különböző. Figyelembe kell venni továbbá "az elhalasztott keresletet" - a takarékalományt, valamint az árszintet a kolhozpiacokon, az egyéni (háztáji, "második") gazdaság termelési volumenét és szerkezetét.

Az életszínvonal, a lakossági költségvetés vizsgálata az orosz geográfiában nagy hagyományokkal rendelkezik, még SZEMJONOV TYAN-SANSZKIJ, P.P. munkáihoz nyúlik vissza. A szovjethatalom idején azonban ezekkel a kérdésekkel főleg közgazdászok és szociológusok foglalkoztak, geográfusok csak igen ritkán (KALMUCKAJA, E.I. 1980). Ismeretesek a jövedelmek és igények tisztázásakor felmerülő nehézségek, viszont a tartós fogyasztási cikkek állománya, amelyből ezekre és az igények kielégítettségére lehet következtetni, egyszerű felmérésekkel tisztázható, mégpedig az állomány jellege - amint azt a Kalinyini Területen a kultúrcikkkel való ellátottság általunk végzett vizsgálatának tapasztalatai mutatták - nem csupán az egyén és a család jellegével függ össze, hanem a település típusával, közlekedési helyzetével stb.

A "szociokulturális" feltételek talán az életkörülmények legkevésbé pontosan körülhatárolható aspektusát képezik, mivel a földrajzi kutatások itt vannak legközelebb a néprajzi vizsgálatokhoz és a két tudomány közötti határvonal nem teljesen tisztázott. Van egy olyan tér, ahol a két tudományterület kutatási objektumai átfedik egymást.

Az etnográfusok általában megkülönböztetik a népek anyagi kultúráját (munkaeszközök, lakóhely, öltözék stb.) és szellemi kultúráját (szokások, népviselet, művészet, vallás stb.). Vannak azonban olyan kutatók (MKRTUMJAN, J.I. 1978), akik négyes bontást javasolnak. Elképzelésük szerint az anyagi kultúra területén a következő aspektusokat kell megkülönböztetni: a néprajzi szempontból kevésbé specifikus "elsődleges termelési kultúrát" (munkaeszközök stb.), a jellemzőbb "életszükségleti kultúrát" (lakóhely és berendezése, étel, szil-

tözet), a szellemi kultúrán belül az "általános emberit" és a néprajzi szempontból specifikus, a szociális formákat tükröző szempontokat, amelyek az adott etnikum képviselőjének értékrendjét és viselkedési normáit határozzák meg.

Úgy tűnhet, hogy az "életszükségletek kultúrája" internacionalizálódásának feltételei között a földrajzi kutatás nem rendelkezik távlatokkal. Véleményünk szerint ez nincs így. Először is, a kultúra nemzetközi formái nemzeti színezetet öltenek (ARUTYUNOV, Sz. A. 1980). Másodszor pedig - a földrajzosok számára is ez a fontos - a helyi természeti, gazdasági és egyéb feltételek sokfélesége újratermelődik az anyagi kultúra helyi formáiban, elsősorban a lakásban. Az építkezések jelenleg megfigyelhető szabványosítása nyilvánvalóan negatív jelenség, amelyet le kell küzdeni és ez a folyamat már meg is indult. Falunhelytelen sokemeletes házakat felhúzni, ehelyett földszintes és egyemeletes összkomfortos lakóházakat kell építeni gazdasági épületekkel. Távlatban a város és falu, valamint a különböző körzetek közötti különbségeknek fenn kell maradniuk.

Konkrét példát említünk arra, hogy milyen hatással vannak a lakóhelytípusok a népesség életkörülményeire. A népesség lakóhelyi viszonyai szerint Közép-Ázsiában különbséget kell tenni a sokemeletes házak, illetve a belső udvarral rendelkező földszintes épületekben lakók között. Az utóbbiakban a reálisan használt lakótér lényegesen nagyobb, mint a nominális négyzetméterben számított lakóterület, mivel a családnak lehetősége van arra, hogy idejének nagyobb részét a szabad levegőn, ponyvaernyő alatt vagy fák árnyékában töltsön és él is ezzel a lehetőséggel (az ottani életmód jellegzetessége). Bár az ilyen lakások komfortfokozata lényegesen elmarad az emeletesekétől, a lakosság mégis előnyben részesíti a sokemeletes épületekkel szemben. Ez a tendencia megnehezíti a közép-ázsiai városok beépítését, különösen a régebben birtokba vett vidékeken, ahol a beépített terület rohamosan növekszik. A szántóterület ennek megfelelően zsugorodik, amely a népesség gyors növekedése és a gazdaság egyoldalú specializációja következtében a mezőgazdasági foglalkoztatottak munkaellátottságának csökkenéséhez, a kolhozokból származó jövedelem megcsappanásához, tehát az egyéni háztáji gazdaságok jelentőségének megnövekedéséhez vezet (TYAN-DIN-HVAN, J.B. 1973).

A fentebb áttekintett életkörülményeket közigazgatási-jogi feltételeknek nevezhetjük. Itt utalunk arra, hogy az ország különböző körzeteiben a törvény és a helyi közigazgatás által meghatározott formák különbözőek.

Egy sor körzet (északi területek, BAM-övezet) lakói kedvezményeket élveznek: hosszabb szabadság, utazási költségek térítése a pihenés helyére (amely az ott lakók területi mobilitásukat, általános fejlődési szintjük emelését teszi lehetővé) stb.

- A letelepedés korlátozása nagyvárosokban és üdülőhelyeken, amely következmények láncolatához vezet (nagyvárosokban munkahelyi ingázás növekedése, letelepedés házasság révén);

- az egyéni háztáji gazdaság méreteit és szerkezetét szabályozó, a gazdálkodás jellegét

(kolhozok területén történő legeltetés és takarmánytermelés) és a termények eladását meghatározó rendelkezések;

- különbségek az anyagi javak elosztásának normáiban és szabályaiban: lakás (különböző városokban a jogos lakásigények elbírálása és a lakáelosztás elvei különbözőek), hiánycikkek és szolgáltatások.

Ezeket a feltételeket nagy mértékben a helyi tanácsok alakítják ki és szabályozzák, a területi adottságokat figyelembe véve. Az életkörülmények ilyen oldalának összehasonlító földrajzi vizsgálata számunkra igen érdekes.

A lakosság életmódja a földrajztudomány kialakulásától kezdve az egyik fő kutatási tárgy volt (a népszokások leírásával), de az emberföldrajz francia iskolájának utolsó "fel-lángolásától" számítva fokozatosan eltűnt a geográfiai szakirodalomból. A szovjet irodalomban az életmódkutatásokra KABO, R.M. (1947) irányította a figyelmet, de az ilyen vizsgálatok gyakorlatilag csak nemrégben kezdődtek (RAITVIIR, T.V. 1979). A filozófiai irodalomban folytatódnak az "életmód" fogalma körüli viták. Két alapvető álláspont létezik: az egyik szerint az életmód - az élettevékenységek módja és rendszere, a népesség tevékenységi formáinak rendszere, a másik felfogás hívei ide sorolják az életkörülményeket is. Esetenként a két megközelítéssel kapcsolatban szűkebb, illetve szélesebb értelemben vett életmódról beszélnek.

Az életmód kutatásának kulcskérdése a konkrét tevékenységi formák elhatárolása. A falusi életmód specifikus elemei között a háztáji gazdaságban végzett munkát, a mindennapi tevékenységet, oktatási és képzési tevékenységet, a kulturális és szabadidős elfoglaltságot és a társadalmi munkát különböztetik meg (RÜVKINA, R.V. 1979). A speciális családkutatásokban egyéb tevékenységformákat is vizsgálhatnak: reprodukáló-nevelő tevékenység, háztartás vezetése (a munkamegosztás vizsgálata a családtagok között) stb. (VASZILJEVA, E.K. 1981). Olyan tevékenységek kutatásának fontosságára is felhívják a figyelmet, mint a társadalmi-politikai vagy gyógyászati stb.

A feladatok közé tartozik az életmód és az életkörülmények közötti kölcsönhatás vizsgálata. A szociológusok a különböző (elsősorban társadalmi-foglalkozási) társadalmi rétegek életmódja közötti különbségekre fordítják a figyelmet, a geográfusok feladata pedig egy és ugyanazon társadalmi réteg életmódjának összehasonlítása különböző körzetekben, településtípusok esetében földrajzi helyzetüktől, funkcionális szerkezetüktől stb. függően. A kutatások az életmód egyes szempontjaira, például a területi mobilitásra (REGENT, T.M. 1981) vagy tevékenységi formák együttesére irányulhatnak. A vizsgálatok végső célja ajánlások kimunkálása az életmód tökéletesítésére az életfeltételek megváltoztatásával vagy a lakosság arra történő ösztönzésével. Amint az a "Kommunyiszt" c. folyóirat (1980, No. 13.) cikkében áll: "A szocialista életmód tökéletesítése nem spontán, hanem tervszerű, a párt és kormány vezetése alatt álló fejlődési folyamat, amelynek során figyelembe kell venni a

város és falu, a regionális és nemzeti feltételek, a munkahelyi kollektívák, társadalmi rétegek sajátosságait." Ezen a téren a geográfusokra fontos feladatok várnak.

Az életkörülmények és életmód tükröződése az emberek tudatában elsősorban a "szocio-normatív kultúra" jellegében nyilvánul meg, amely nemcsak az egyes etnikumok, hanem a népesség különböző területi csoportjainak (városi vagy falusi népesség összességében, nagy- vagy kisváros, ipari vagy rekreációs központ, halász- vagy mezőgazdasági település) is sajátossága.

Mindenekelőtt különböző a népesség értékrendje, vagyis "meghatározott társadalmi javak jelentőségének a hierarchiája". Ennek hatására alakulnak ki a viselkedési normák (szokások, hagyományok stb.) és a szigorúbb vagy kevésbé szigorú betartásuk társadalmi oldalról. Az értékek és normák természetesen a valós életkörülmények hatására jönnek létre. Amennyiben azonban már kialakultak, bizonyos tehetetlenséggel rendelkeznek, tehát az életkörülmények átalakulása nyomán azonnal nem változnak meg. Az egyik legjellemzőbb, a kutatók (ld. PEREVEGYENCEV, V.I. 1975) által gyakran említett példa erre a falusi népesség körében a háború előtti és közvetlenül utána következő években elterjedt felfogás a városi élet előnyeiről a falusihoz képest, amely a falvak lakosságának városba való áramlását váltotta ki, még olyan esetekben is, amikor a falusi és városi körülmények alapján véve azonosak voltak.

A szovjet földrajztudományban rámutattak a népesség "társadalmi-kulturális sajátosságai" kutatásának szükségességére. Még KABO, R.M. (1947, 37. old.) utalt arra, hogy "a társadalomban élő ember vizsgálatát, életmódjának és tevékenységének tanulmányozását célul tűzve ki, lehetetlen figyelmen kívül hagyni tudatát, szellemi képességeit, az életmódját tükröző társadalmi-kulturális tulajdonságait, amelyek a kultúra kialakulásának folyamatában formálódnak és maguk is visszahatnak erre a folyamatra, mintegy zárt kört alkotva".

A kérdést ma még nehéz lenne szerkezetileg vizsgálni, első közelítésben azonban érdemes megemlíteni a népesség értékorientációja és a szociális normák kutatásának szükségességét az emberi tevékenység következő formáiban:

- a társadalmi termelésben: pályaválasztás, munkahely megválasztása, a munkakörülmények viszonylagos fontosságának megítélése;

- a fogyasztásban: ilyen vagy olyan anyagi vagy szellemi javak és szolgáltatások előnyben részesítése, az igények kielégítési módjainak megválasztása (társadalmi szolgáltatások révén vagy saját erőből stb.); a házasság-családi szférában: házasság, válás, születések száma, családtípus (nukleáris stb.), a szerepek megoszlása a családban, viszony a gyermekekhez stb.;

- a kommunikációs szférában: a kommunikáció formájának megválasztása (szomszédokkal, rokonokkal, munkatársakkal, hasonló érdeklődési körűekkel, kapcsolat más társadalmi csoportok képviselőivel, más nemzetiségűekkel stb.);

- a "térbeni viselkedést" illetően: lehetséges lakó- és üdülőhelyek közötti választás szempontjai stb.

Ez utóbbi szempont mintegy térbeni vetülete az összes többi tevékenységi szférának, mivel a lakóhely megválasztása kapcsolatos a munka és szolgáltatások stb. feltételeivel. Vizsgálni kell a különféle tevékenységi szférák értékelésének kölcsönhatását, például a munkahely megválasztásának függését a különböző javak megszerzésének lehetőségétől.

Van még egy vonatkozása annak, hogyan tükröződik az emberek tudatában saját életük - elégedettségük foka annak különböző oldalaival. Ez vezet el a "társadalmi hatékonyság" kérdéséhez, amelyet minden bizonnyal a társadalomföldrajzi kutatások alapproblémájának tekinthetünk. Hiszen a lakosság életéről valós képet alkotni - csupán a munka kezdete. Ezután kell következniük az értékelésnek és a gyakorlati ajánlásoknak. Egyelőre a társadalmi hatás objektív oldalának (az életkörülmények javulása) vagy szubjektív oldalának (a népesség értékelése) kiemelésére van mód, amelyeket már kezdenek használni földrajzi kutatásokban (REGENT, T.M. 1981, RUKAVISNYIKOV., V.O. 1980).

A lakosság élete különböző oldalainak elemzését lezárva megjegyezzük, hogy az ilyen jellegű földrajzi kutatások véleményünk szerint csak a téma sokoldalú megközelítése (szubjektum - körülmények - tevékenység - tudat) esetén járhatnak igazán sikerrel. Az ilyen megközelítésben bontakoznak ki a földrajzi vizsgálatok előnyei. Ebben az esetben alapvetően változtatni kell az anyaggyűjtés módszerein. Hasonlóan ahhoz, amikor a BARANSZKIJ, N.N. által megteremtett szovjet gazdaságföldrajz "áttörést" követelt a terepről gyűjtött anyagok felé és elszakadást a kormányzósági statisztikai kézikönyvektől, a földrajz "ember irányába történő fordulása" is megköveteli az emberi motivációk, igények és orientáltság, az életmód és életkörülmények korszerű feltárását a statisztikai és beszámolási adatok elsődleges használata helyett.

IRODALOM

- ARUTYUNOV, Sz.A. 1980: K problemam etnyicsnosztyi i interesnyicsnosztyi. - Szovjetszkaja etnografija 3.
- KABO, R.M. 1941: O geograficeszskom izucsenyii naszelenyija SzSzsZR. - Geografija v skole 3.
- KABO, R.M. 1947: Priroda i cseiovek v ih vzaimnüh otnosenyijah kak predmet szocial'no-kul'turnoj geografii. - Voproszú geografii, szb. 5. Moszkva.
- KALMUCKAJA, E.I. 1980: Geografija potreblenyija. Csernovcü.
- KOVALJOV, Sz.A. 1966: Geografija potreblenyija i geografija obszluzsivanyija naszelenyija. - Vesztnyik MGU. Geografija, 2.
- MRKTUMJAN, J.I. 1978: Osznovnűje komponentü kul'turü etnosza. - In: Metodologicseszkiye problemü isszledovanyija etnyicseszkoj kul'turü. Jerevan.

- PEREVEGYENCEV, V.I. 1975: Metogyika izucsenyija migracii naszelenyija. Moszkva.
- RAITVIIR, T.V. 1979: Obraz zsziznyi naszelenyija Esztonszkoj SzSzR i jego regional'nüje razliscija. - Ucs. zap. TGU, vüp. 490., Tartu.
- REGENT, T.M. 1981: Szocial'nüje aszpektü v geograficseszkom izucsenyii szel'szkogo naszelenyija. Avtoref. kand. disz. - Moszkva.
- RÜVKINA, R.V. 1979: Obraz zsziznyi szel'szkogo naszelenyija. Novoszibirszk.
- RUKAVISNYIKOV, V.O. 1980: Naszelenyije goroda (szocial'nüj szosztav, rasszelenyije, ocsenka gorodszkoj szredü). - Moszkva.
- SZAUSKIN, J.G. 1980: Geograficseszkaia nauka v proslom, nasztojascsem, buduscsem. - Moszkva.
- TYAN-DIN-HVAN J.B. 1973: Voproszü ulucssenyija szisztyemü rasszelenyija i iszpol'zovanyija zemel' pri rekonsztrukcii poszjolkov kolhozov i szovhozov v gusztonaszel'nykh rajonah Uzbekszkoj SzSzR (na primere Andizsanszkoj oblasztyi). Avtoref. kand. disz. - Taskent.
- VASZILJEVA, E.K. 1981: Obraz zsziznyi gorodszkoj szemj'i. - Moszkva.
- ZASZLAVSZKAJA, T.I., MUCSKINA, I.B. (szerk.) 1980: Szocial'no-gyemograficseszkoje razvityije szela. Regional'nüj analiz. Moszkva.

A SZOCIÁLGEGRÁFIA KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSEI

A FÖLDRAJZTUDOMÁNY RENDSZERÉBEN*

RAITVIIR, T.V.

Egyre gyakrabban írnak és beszélnek a szociálgeográfiáról (a továbbiakban SzG.). Még gyakrabban hozzák szóba a földrajz szociologizációjának kérdését. De mit jelent nevezetesen a SZG és milyen helyet foglal el a földrajztudomány rendszerében? A SzG kialakulása és a földrajz szociologizációja egy és ugyanazon folyamatot képvisel-e? Ezekre és más hasonló kérdésekre az irodalomban nem találunk válaszokat vagy pedig ha vannak, akkor nagyon különbözőek, sőt ellentétesek. A szovjet földrajzi irodalomban eddig kevés szakmai anyag jelent meg a SzG problémáiról, csak egyes cikkek léteznek. A helyzet azonban javul - az utóbbi időben ezekről a témákról kandidátusi disszertációkat is írnak - ugyanakkor a szociálgeográfia különböző kérdéseit számos nem szakmai kiadványban is érintik. A SzG-val kapcsolatban ennek ellenére olyan mennyiségű nézőpont, vélemény és értékelés létezik, hogy már lehetőség van közülük néhányat általánosítani

A fentebb felsorolt problematika háttérében a következő feladatok állnak:

- 1) A szociálgeográfiának a földrajztudomány rendszerében elfoglalt helyével kapcsolatos vélemények tipizálása, amelyeket a legújabb szovjet földrajzi irodalomban rögzítettek. (A 70-es évek és a 80-as évek eleje.)
- 2) A szerző értelmezésének kifejtése a SzG kialakulásának mechanizmusáról.
- 3) A földrajz szociologizációjával és a SzG keletkezésével kapcsolatos nézetek összefoglalása.

A SzG-nak a földrajztudomány rendszerében elfoglalt helyének meghatározásakor rá kell mutatni a tudomány hierarchikus felépítésére. A főrendszer (geográfia) alrendszereket foglal magába (természetföldrajz és társadalomföldrajz), az alrendszer a maga részéről szintén rendelkezik saját alrendszerekkel (a társadalomföldrajz esetében - gazdaságföldrajz, népességföldrajz, kultúrföldrajz stb.), ezek megint rendelkeznek alrendszerekkel (a népességföldrajz esetében - a népesség gazdaságföldrajza, demogeográfia stb.). Felmerül a kérdés: a földrajz milyen hierarchiaszintjén ismerik el a különböző szerzők a SzG helyét, és az a valóságban hol helyezkedik el?

A hierarchizmus a tudomány vertikális felépítését jelenti. Ez lehetővé teszi a tudományok alárendeltségi viszonyát. Ugyanakkor a komplexitásnak helye van horizontálisan is, és ez biztosítja a tudományok mellérendeltségi viszonyát.

-----
*

Eredeti címe: Voproszű formirovanyija szocial'noj geografii v szisztjeme geograficseszkov nauki. ANOHIN, A. A. (szerk.): Szocial'naja geografiya SzSzSzR. AN SzSzSzR, Geograficseszkovo Obscsesztvo, Leningrád, 1984.; pp. 73-83.

A szerző számára hozzáférhető irodalom elemzése lehetővé tette, hogy a SzG-nak a hierarchialépcső fokain elfoglalt helyével kapcsolatos véleményeket négy típusban foglalja össze:

1. Az SzG nem létezik, a szociális* aspektusoknak azonban a geográfiában vitathatlanul helye van.
2. Az SzG önálló tudomány, amely a hierarchia középső szintjén helyezkedik el a földrajztudomány struktúrájában, egy és ugyanazon szinten, például a gazdaságföldrajzzal.
3. Az SzG önálló tudomány, amely alacsonyabb hierarchiaszinten helyezkedik el a földrajztudomány struktúrájában.
4. Az SzG önálló tudomány, amely a társadalomföldrajz struktúrájában a legmagasabb hierarchiaszinten található és annak szinonímájaként értelmezhető;

A SzG magába foglalja például a gazdaságföldrajzot is.

A vélemények első típusának, amely szerint önálló SzG nem létezik, számos képviselője van. Az irodalmi források egész sorában kihangsúlyozódik a társadalmi és a gazdasági szétválaszthatatlansága, a szerzők megerősítik, hogy a "szigorú" szétválasztás mindenféle próbálkozásai meglehetősen sikertelenek; nincsenek nem-szociális gazdasági jelenségek és nincsen nem-szociális rajonírozás; ugyanakkor ez nem vonja kétségbe a "szociálgeográfia alrendszer" kialakulását. Feltételezhető, hogy önálló SzG ilyen esetben nincs és nem is jön létre. A SzG önállósága ellen lépett fel SZAUSKIN, J.G. is. Azt hangoztatta, hogy a kutatás tárgyául mindig a gazdaságföldrajz tárgya szolgál. A szociálgeográfiai aspektus pedig feltételesen különül el, hogy pontosabban meghatározhatók legyenek az egész sajátosságai. A vélemények adott típusa többi képviselőjének munkáiban a "szociálgeográfia" terminust nem is használják, megfelelő szociálgeográfiai alkotórészt a gazdasági és társadalmi földrajz vagy a népességföldrajz, valamint a földrajz szerkezetének egészében nem vesznek észre, mindenesetre a SzG lehetséges létezésére nem utalnak.

A vélemények második típusa szerint a SzG önálló, alsó szinten elhelyezkedő tudomány, amely a népességföldrajzhoz tartozik. DOLINYIN, A.A. cikkének címe "Szociálgeográfia - a népességföldrajz különös ága" úgy hangzik, mint az adott típus képviselőinek jelmondata. Véleménye szerint a SzG az emberek területi közösségei társadalmi fejlődése színvonalának a feltárására összpontosít. Más szerzők úgy vélik, hogy a konkrét (empirikus? - a szerző megjegyzése) szociálgeográfia fejlődése a népességföldrajz keretei között teljességgel indokolt. A szociálgeográfia legelejétől kezdve mint a különböző taxonómiai rangú körzetek társadalmi életének térbeli szerveződését tanulmányozó tudomány alakult ki.

---

* A "szociális"-t a tanulmányban a "társadalmi" szinonímájaként használja a szerző (a szerk. megjegyzése).

Eltekintve a szociálgeográfiának a népességföldrajz kereteit messze túllépő széles körű értelmezésétől, a fent említett tanulmányok szerzői azért mégis éppen a népességföldrajz alapjából indulnak ki.

LAVROV, Sz.B. és SZDASZJUK, G.V. koncepciója a maga nemében átmenetet képez a második és a harmadik típus között. A szerzők úgy tekintik a "szociálist" a népességföldrajz struktúrájában, amely "belenő a szociálgeográfiába". Tehát a SzG-nak és a népességföldrajznak egybe kell esnie, olyan mélyen földrajzi problémákat tanulmányozva, mint a falusi településhálózat urbanizációjának, a népesség migrációjának és a településhálózat egységes rendszerének térbeli aspektusai. Azonkívül, a társadalmi tényezőnek új ágazatai kezdenek kifejlődni a földrajztudományban: a tudomány és a képzés földrajza, a művelődés földrajza és a rekreáció földrajza. Az említett tanulmány szerzői mégis hangsúlyozzák, hogy a gazdaságit és a társadalmat úgy kell értelmezni, amely "egyesíti a majdnem szétválaszthatatlan egészet". A vélemények második típusaként megfelelne SZAUSKIN, J.G. hasonló véleménye, hogy a SzG a gazdaságföldrajz alkotórésze. Azonban, mint ahogy már fentebb megjegyeztük, a szerző (SZAUSKIN) a SzG önálló létezését nem tartotta lehetségesnek.

A nézetek harmadik típusa szerint a SzG önálló tudomány, amely a gazdaságföldrajzzal egy szinten helyezkedik el, és mint az utóbbi, a társadalomföldrajz alapvető ágazata.

A vélemények adott típusának összes képviselője azonos eredményre jut a SzG-nak a földrajztudományban elfoglalt helyével kapcsolatban. Ilyen út a genetikus (diakronikus) megközelítés, a társadalmi tevékenység aspektusainak megkülönböztetése, a gazdaságföldrajz differenciálódása. Megoszlanak a vélemények, hogy a SzG az "érettség" fokát tekintve még elmarad a gazdaságföldrajztól, amennyiben elég későn kezdett kialakulni. Egyes szerzők, pl. NÖMMIK, Sz. hangsúlyozza a SzG-nak a gazdaságföldrajztól való függőségét, továbbá a szociálgeográfia és a kultúrgeográfia szétválaszthatatlanságát.

Az utóbbi időben szélesedik azon szerzők köre, akik véleménye szerint a társadalomföldrajz gazdaságföldrajzra és "nem-gazdasági földrajzra", azaz szociálgeográfiára tagolódik. Az ilyen elképzelése közbülső láncszemet képvisel a harmadik és a negyedik típus között.

A vélemények negyedik típusának megfelelően a SzG-t olyan tudományként kell értelmezni, amely a társadalmi viszonyok teljes körét felöleli. A "szociális" és a "társadalmi" fogalmak itt egybeesnek és a megfelelő terminusok szinonimákként léteznek. Ez azt jelenti, hogy a SzG a többi társadalomföldrajzi ágazaton kívül (népességföldrajz, politikai földrajz, katonaföldrajz, történeti földrajz stb.) magába foglalja a gazdaságföldrajzot is. Ennyire szélesen értelmezte a társadalomföldrajzot BARANSZKIJ, N.N. is (ő használta a "szocio-geográfia" terminust) és erre a tényre a geográfusok jelen nemzedéke gyakran fordít figyelmet.

GRIN, M.F. írja, hogy a tudomány fejlődése érdekeinek ellenére végbe ment és végbe megy a gazdaságföldrajz "szétfeszülése", amelybe erőszakosan belepréselik nemcsak a már régen a földrajzi ismeretek önálló és nagyon széles ágazatává alakult népességföldrajzot, hanem a társadalmi ciklust tanulmányozó összes születő vagy a kialakulás folyamatában

levő földrajzi tudományt, amelyek már messze túllépnek magának a gazdaságföldrajznak a keretein, továbbá, hogy mindezeknek és más szociálgeográfiai jelenségeknek ugyanúgy, mint magának a gazdaságföldrajznak a kikristályosodó új földrajztudománynak, a szociálgeográfiának a kompetenciájába kell tartozniuk.

GRIN, M.F. távolbalátásról tett tanúbizonyságot, ha már a 60-as évek elején előrelátta sok új társadalomföldrajzi tudomány keletkezésének és azok régiekkel való szintézisének szükségességét, azaz a szociál- (társadalom-)geográfia kialakulását. A földrajz hierarchikus szintjein a szociálgeográfia helyének meghatározásával kapcsolatos nézetek - általunk elkülönített - négy típusáról beszéltünk. Ezen típusok háttére véleményünk szerint a következő.

Az első típus képviseli a hagyományos földrajztudományt. Az elmélet és a metodológia középpontja a gazdaságföldrajz mint a termelés földrajza, ennek rendelődik alá a népességföldrajz, amennyiben a népesség jelenti a fő termelőerőt. Az az új rész, amelyet feltételesen szociálisnak is lehet nevezni, nem változtatja meg a gazdaságföldrajz lényegét. Csak az elnevezés változott meg: gazdaságföldrajznak nevezik most a gazdaság- és társadalomföldrajzot (vagy társadalom- és gazdaságföldrajzot).

A vélemények adott típusa magától értetődően nem kedvez a SzG fejlődésének.

A második típus közel áll az elsőhöz, ez azonban a népességföldrajz idealizált és eltúlzott értelmezésén alapul. Sok kutató azt vallja, hogy a népességföldrajz vált a földrajz szociális blokkjának a magjává, vagyis, hogy a népességföldrajz szerepe a társadalmi- gazdasági vagy társadalmi földrajzban különleges.

Ahogy azt az adott típus képviselői által írt tanulmányok elemzése mutatja, náluk a SzG, eltekintve a hasonló értelmezésektől, nagyon gyakran semmilyen módon nem fér bele a népességföldrajzba, és felöleli a gazdasági, pszichológiai és más szférákat egyaránt.

A szociálgeográfia helyével kapcsolatos nézetek harmadik típusának létrejötté teljességgel indokolt. Ez a nézettípus a SzG helyét a társadalomföldrajzon belül a középső szinten határozza meg. Teljesen logikus és közérthető a negyedik vélemény típus a szociálgeográfiafiáról, amely felöleli az egész társadalomföldrajzi tudományt.

Az irodalom elemzése során kiderült az is, hogy rendkívül sok szerzőnél felmerült annak szükségessége, hogy egyidejűleg használják a "szociálgeográfia" terminust szűkebb és szélesebb értelemben. Itt vetődik fel a kérdés: elhelyezkedhet-e a szociálgeográfia valójában egyszerre a földrajztudomány több hierarchiaszintjén? Ha igen, akkor az általunk megállapított típusok általában nem mondanak ellent egymásnak, mint ahogy az első pillantásra tűnt, hanem kiegészítik egymást. Nem ebben rejlik-e a SzG lépcsőzetes elhelyezkedésének törvényszerűsége?

Szembe ötlük még az is, hogy a megfelelő földrajzi irodalom szerzői alkalmazzák a "szociálgeográfia" terminust, azonban csak nagyon ritkán tárják fel a "szociális" fogalom tartalmát.

A SzG helyének értelmezésében az irodalom elemzése nem teremt és nem is teremthet rendet. Tehát az adott megközelítés eredménye nem kielégítő, az csak leír, de semmit

sem magyaráz. A kiutat ebből a helyzetből a tudományok integrációs koncepciójának alkalmazása jelentheti.

MERESTE, U. új koncepciója szerint a földrajz a geográfiai (térbeli, területi) viszonyok által egyesített összes lehetséges objektumból keletkező rendszereket tanulmányozza. Az objektumnak ez a rendszerszemléletű értelmezése lehetőséget ad a földrajztudomány bármely objektumainak (tárgyainak) definiálására minden hierarchiaszinten.

A természetföldrajz tárgyát az összes lehetséges természetföldrajzi rendszerek jelentik, a társadalomföldrajzét a társadalomföldrajziak, a szociológiai földrajzét pedig a szociológogeográfiai rendszerek stb.

A társadalomföldrajz (a "szociális" tágabb értelmezésében) a SzG szinonímája. Az SzG a társadalomföldrajzi rendszereket tanulmányozza, amelyek magukba foglalják az összes társadalmi (szociális) objektumot, valamint a köztük fennálló szociális és földrajzi viszonyokat. Ha a "szociális" a legszűkebben értelmezzük (mint szociológiai), akkor a SzG az összes lehetséges szociológiai objektumot, valamint a köztük fennálló földrajzi és szociológiai viszonyokat tanulmányozza.

Úgy tűnik, hogy a tágabban és szűkebben értelmezett SzG megkülönböztetése elengedhetetlen. Mindaddig azonban ez ritkán történt meg és csak a kontextus segítségével lehet megérteni, hogy egy tanulmány szerzője történetesen mit ért "szociális" alatt és milyen szélesan értelmezi a SzG "hatósugarát".

Véleményünk szerint a "szociális" elsősorban "társadalmi" jelent. A tágabb értelemben vett "szociális" fogalmának a világ tudományos életében történt megszilárdulásáról már fentebb szó esett. Ennélfogva a "szociális" tudományt mint a társadalomtudományok és altudományok rendszerét kell értelmezni.

Ez magába foglalja a közgazdaságtant, a demográfiát, az etnográfát, a szociológiát, a történelmet stb. Ebben az értelmezésben a SzG magába foglalja a gazdaságföldrajzot, a demogeográfiát, az etnogeográfiát, a szociológiai geográfiát, a történeti földrajzot, a kultúrföldrajzot stb. A valóságban ilyen sokoldalú földrajztudomány eddig nem létezett. Úgy tűnik azonban, hogy a földrajztudomány komplexitása kiegészítésének szükségességét már felismerték. Éppen ebbe az irányba "terelik" a földrajzot elsősorban a társadalom praktikus szükségletei.

A középszintű társadalomföldrajzi tudományok felsorolása a következő: gazdaságföldrajz, népességföldrajz (demogeográfia) és katonaföldrajz már nagyon tökéletesek, történeti földrajz és etnogeográfia kisebb mértékben fejlettek; szociológiai földrajz (kialakulóban van), pszichológiai földrajz és politikai földrajz (formálódóban, csak lassúbb ütemben). Felvetődik a kérdés: hogyan alakult ki a földrajztudományok vizsgált rendszere? A válasz: a tudományok integrációjának segítségével. MERESTE, U. koncepciója szerint a földrajz ugyanúgy, mint bármely más tudomány, nyitott rendszer, ahol a tudomány általában és az összes altudománya állandó kontaktusban található számos más tudománnyal. A hatékony kontaktus esetében, azaz egy- és kétoldalú integráció vagy szintézis-integráció for-

májában a tudományokban strukturális változások játszódnak le és úgynevezett integrációs tudományok jönnek létre, mint például megjelent a gazdaságföldrajz, a népességföldrajz stb.

Az integráció hatékony formái felé "taszítják" a tudományokat a gyakorlat igényei és a tudományok önfejlődése. Objektív okok miatt a társadalomföldrajz komplexitása még nem teljes. Nincs például irányításföldrajz, jóllehet elméletileg igen nagy szükség lenne rá, vagy például technika- és technológiaföldrajz. De a földrajz le is maradhat és nem tud reagálni kellő időben a társadalmi tevékenység szükségleteire (pl. az életmóddal és a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos kutatások kései bekapcsolódása), sőt nem vesz észre bizonyos típusú már létező munkákat, amelyek egy új tudomány kialakulásának tendenciájára utalnak (pl. pszichológiai földrajz).

Tehát le kell vonni a következtetést, hogy a SzG (tágabb értelemben véve) a földrajz-tudományoknak olyan rendszere, amely a földrajztudomány és a különböző társadalomtudományok közötti hatékony integráció során jön létre. A jelen szakaszban az adott komplexumhoz tartozó tudományok ismereteinek szintézise és a szociálgeográfia általános elméletének intenzív formálódása zajlik. Tehát a SzG a kialakulás szakaszában van, ennél fogva az autonómiája és az integritása perspektivikus.

Rendkívül fontosnak tartjuk a figyelmet felhívni arra a tényre, hogy a földrajz és a többi tudomány minden hierarchiaszintjén elméletileg lehetőség van a társadalomföldrajzi tudományok, altudományok stb. teljes "garnitúrájának" létrejöttére. Más dolog, hogy a gyakorlatban realizálódik-e ez az elméleti lehetőség. Az adott lehetőség már benne foglaltatik az integrációs folyamat mechanizmusában. Arról van szó, hogy a hatékony integrációs folyamatában (elméletileg) a tudományok egészében véve vesznek részt az összes alrendszerekkel együtt. Ezért megalapozottnak látszik, ha törvényszerűnek tartjuk, hogy az integrációs tudományok a valóságban a tudomány minden hierarchiaszintjén elhelyezkednek, és nemcsak ezeknek valamelyikén. Az adott aspektus szempontjából az integrációs tudományok vertikálisan helyezkednek el. Mint már megjegyeztük a társadalomföldrajz egyik altudománya a szociológiai földrajz vagy szociogeográfia. Ennek a tudománynak a kialakulásáról a tanulmány szerzője többször is írt.

A szociológiai földrajz a földrajz és a szociológia szintézis-integrációja során jön létre. Ez a diszciplína ugyanúgy beletartozik a földrajztudományba, mint a szociológiába. Emlékeztetünk arra, hogy ugyanígy keletkezett a gazdaságföldrajz (a közgazdaságtan és a földrajz szintézis-integrációjaként) és a népességföldrajz (a demográfia és a földrajz szintézis-integrációjaként).

A földrajz és a szociológia közötti szintézis-integráció e tudományok minden hierarchiaszintjén végbe megy és mindegyik esetében lehetőség van a szociálgeográfia kialakulására. Gyakran ez a lehetőség realizálódik is. Teljesen természetes, hogy az integráció egyaránt végbe megy egyetlen szint különböző típusú tudományai között (például a településföldrajz és az iparszociológia között) és a különböző szintek tudományai között (a társadalomföldrajz és az életmód szociológiája között.) Az utóbbi eset különösen akkor aktuális,

amikor szükségessé válik az egyik tudomány elméletének alkalmazása a másik empirikus vizsgálataihoz.

Számunkra úgy tűnik, hogy az integráció eredményeinek specifikuma a tudományok alacsonyabb szintjein még pontosabban és világosabban kirajzolódik, mint a magasabb szinteken. Ugyanakkor a SzG önállósága a magasabb szinteken nagyobb. Az alacsonyabb szinteken a szociálgeográfiai alkotórészt nehezebb megkülönböztetni, amennyiben ott a tudományok még viszonylag homogének.

A földrajz és a szociológia szintézis-integrációja következtében, a tulajdonképpeni SzG-n kívül, minden társadalomföldrajz-tudomány (altudomány, ágazat) elméletileg saját szociológiai-földrajzi résszel rendelkezik (altudomány). A gazdaságföldrajzi, a demogeográfiai és más részek között ez a rész indokoltnak látszik. Egyes tudományokban a szociológiai-földrajzi rész nagy spektrumot ölel fel (a szolgáltatási szféra földrajza, a rekreáció földrajza), míg másokban kisebb (politikai földrajz, gazdaságföldrajz). Azonban a nevezett rész sohasem öleli fel a megfelelő társadalomföldrajzi-tudományt egészében (például népességföldrajz) és úgy tűnik, sohasem hiányzik. Az adott aspektus szempontjából az integrációs tudományok, köztük a SzG is, horizontálisan helyezkednek el.

Az integráció koncepciójának fényében nyilvánvalóvá válik, hogy a SzG kialakulásakor (szűkebben értelmezett) e tudományba nem egyes, már létező társadalomföldrajzi altudományok egészében tartoznak bele, mint ahogy azt általában vélik, hanem csak azok szociológiai-földrajzi részei. A SzG-ba tartozik bele a népességföldrajz, a kultúrföldrajz, a szolgáltatási szféra földrajzának szociológiai-földrajzi része is.

Ez nem jelenti azt, hogy az említett és más társadalomföldrajzi tudományok el fogják veszíteni szociológiai-földrajzi részeiket. Arról van szó, hogy az adott részek egyenlő mértékben helyezkednek el a vizsgált társadalomföldrajzi tudományok struktúrájában, és a SzG-ban egyaránt. Hiszen a tudományok közötti határok, egyetlen tudományon belül méginkább (adott esetben a földrajz) elmosódnak és átfedik egymást. A szociológiai-földrajzi részek csak a SzG-n belül képezik a SzG direkt (primer) tárgyát, a gazdaságföldrajzban például túlságosan tág (szekunder) objektumot jelentenek.

Röviden ismertetjük a tudomány általános elméletének jelentőségével kapcsolatos értelmezésünket. Véleményünk szerint a SzG (tágabb vagy szűkebb értelemben véve) önállóságát elsősorban a SzG általános elméletének kialakulása biztosítja, és csak másodsorban a SzG általános elmélete mint mag köré tömörülő különböző integrációs tudományok létrejötte. A társadalomföldrajz altudományainak szociálgeográfiai részeit éppen a szociológiai földrajz általános elmélete egyesíti és alakítja át viszonylag önálló tudománnyá. Az összegzéskor a szűkebb értelemben vett szociálgeográfia szociológiai metszetet képez a teljes társadalomföldrajzon keresztül. Vagyis pontosabban nem egyetlen metszetet, hanem kettőt, egyet vertikálisan, egyet horizontálisan. Hiszen a SzG egyaránt megtalálható: 1) a társadalomföldrajz minden hierarchiaszintjén; 2) a párhuzamos (horizontális) altudományokban

meglévő egyes hierarchiaszinteken. Egyszerűbben úgy lehetne megfogalmazni, hogy a SzG az adott két metszet kereszteződésében helyezkedik el. És ha általában keressük a szociálgeográfia helyét, akkor feltételezhetően a társadalomföldrajzi tudományok struktúrájában a középső hierarchiaszinten található, ugyanazon a szinten, mint a gazdaságföldrajz (tipológiai harmadik típusa).

Jelenleg a földrajzban (vagy gazdaságföldrajzban) különböző nézőpontok léteznek azzal kapcsolatban, mennyire válnak ezek a tudományok "társadalmibbá". Közülük az egyik szerföltött szélsőséges.

EPSTEIN, A.Sz. szerint a gazdaságföldrajz szociologizációjával kapcsolatos fejtegetések a gyakorlatban nem állják ki a próbát és végső soron csak diszkreditálják a tudományt. EPSTEIN azt az irányzatot képviseli, amelynek hitvallása a következő: a földrajznak (gazdaságföldrajznak) semmiféle szociologizációja nem létezik, továbbá a földrajz és a szociológia (vagy társadalomtudományok) között semmilyen integráció nem játszódik le.

Sok kutató meg van győződve arról, hogy végbemegy a földrajz (gazdaságföldrajz) szociologizációja vagy a földrajz közvetlen érintkezése a szociológiával. De hogy milyen módon, azt nem vizsgálják. Néhányan közülük az egész földrajztudomány szociologizációjáról írnak, mások a gazdaságföldrajzról, a "szociologizáció" terminust azonban nem alkalmazzák, hanem fontosnak tartják a földrajz (gazdaságföldrajz, népességföldrajz) és a szociológia közötti kapcsolatokat. Az adott irányzat általában nem világítja meg sem a társadalomföldrajz, sem a szociológiai földrajz kialakulásának útjait, sem ezen tudományok lényegét. Ez az irányzat túlságosan kevésbé informatív és felületes. Néhány tudós egy kicsit tovább megy. Az első csoportjuk egyetért azzal, hogy a földrajzban végbemegy a szociológia módszereinek és eredményeinek alkalmazása, azaz ők a földrajz és a szociológia között a nulla integrációt ismerik el; a második úgy tűnik, hogy elismeri az egyoldalú integrációt ezen tudományok és a földrajz keretében végbemenő hasonló szerkezeti változások között, a harmadik csoport eljut a szintézis-integráció felismeréséig.

Eltekintve attól, hogy az utóbbi nézet már előrelépést jelent a tudományok közötti kapcsolatok valós helyzetének felismerésében, ez a felismerés "rejtett", passzív. Szakmai "munkaeszközként" ezek a fejtegetések használhatatlanok. A tudományok integrációja - differenciációjának koncepcióját tudatosan NÖMMIK, Sz. alkalmazza. Nézete szerint a SzG a gazdaságföldrajz differenciációjának eredményeként jön létre. Úgy véli, hogy a SzG keletkezésének folyamatában a gazdaságföldrajz differenciációja mellett hatékony integráció játszódik le a földrajz és a társadalomtudományok között is.

A fentiekből kiderül az a tény is, hogy a "szociologizáció" terminus távolról sem nyitja meg az utat a SzG kialakulása előtt. A szociologizációról azok a szerzők beszélnek, akik az autonóm SzG-t általában nem ismerik fel. A szociologizáció náluk a gazdaság- és társadalomföldrajz keletkezésének módja. Számunkra úgy tűnik, hogy a földrajz szociologizációja és a SzG kialakulása messze nem egy és ugyanazon folyamat. Amíg a szociologizáció

különböző tartalmat hordoz, a földrajz és a szociológia közötti nulla-integráció fogalmára asszociál elsősorban. Ebben az esetben a szociológiai elemek, módszerek és eredmények mindenféle strukturális változás nélkül nyernek alkalmazást a földrajzban. Ez a fajta szociologizáció semmiféle külön jelentőséggel nem bír a földrajz konceptuális lényege szempontjából. Ha azonban a szociologizáció olyan érzékelhető és fontos jelenség, mint ahogy azt az utóbbi időben a földrajzi irodalomban majdnem egybehangzóan állítják, akkor csak a szociológia és a földrajz olyan hatékony integrációjának lehet helye, amely az utóbbiban strukturális változásokkal kapcsolódik össze.

Lehetséges azonban, hogy a földrajz szociologizációja mégis azt jelenti, hogy a szintézis-integráció során nem szociológiai földrajz keletkezik, hanem társadalmi-gazdasági földrajz, és ez utóbbi létrejöttkor a gazdaságföldrajz eltűnik, önálló szociológiai földrajz pedig nincs és nem is lesz? Kevéssé valószínű.

Úgy tűnik, hogy a SzG kialakulási mechanizmusának felismerésére eredményes "munkaeszközként" éppen a tudományok integrációja-differenciációjának koncepciója és annak állandó tudatos alkalmazása szolgálhat. Lehetséges, hogy valamilyen más koncepciók vagy elméletek megfelelőbbek lennének, sajnos azonban ilyen koncepciók és elméletek számunkra nem ismertek.

IRODALOM

- AHIEZER, A.Sz.-ILJIN, P.M. 1975: Zadaci razrabotki szocial'nih ocenok tyerritorii v uslovijah naucsno-tyehnyicseszkov revolucii. Izv. AN SzSzsZR, Szer. geograf. No. 1. pp. 86-92.
- ALAJEV, E.B. 1982: Ekonomicseszkaja i szocial'naja geografija: sztruktura is obscsije tendencii. Geografija SzSzsZR. Itogi nauki i tyehnyiki VINITI AN SzSzsZR, No. 16. pp. 10-31.
- ANOHIN, A.A.-KOSZTYAJEV, A.I. 1980: Nyekotoruje napravlenija razvityija szocial'noj geografii. In: Regional'nij ekonomiko-geograficeszkij analiz i prognozirovanyije, Frunze, pp. 28-38.
- DOLINYIN, A.A. 1975: Szocial'naja geografija-oszobaja vetv' geografii naszelenyija. In: Tyec-retyicseszkije aszpektü ekonomicseszkov geografii, Leningrád, Izd. GO SzSzsZR, pp. 53-61.
- EPSTEIN, A.Sz. 1978: K voproszu o predmetye ekonomicseszkov geografii. In: Ekonomicseszkaja geografija: problemü i novüje metodü, Moszkva.
- GOHMAN, V.M. 1981: Rol' igyej Baranszkogo, N.N. v sztanovlenyii szovjetszkov obscsesztvennoj geografii. Ucs.zap.TGU., Trudü po geografii, Tartu, Izd. TGU, vüp. 578; pp. 6-24.
- GRIN, M.F. 1973: Szocial'naja geografija (posztanovka problemü). In: Problemü ekonomicseszkov geografii i urbanizacii, Moszkva, pp. 22-26.
- KOVALJOV, Sz.A.-KOVALSZKAJA, N.J. 1980: Geografija naszelenyija SzSzsZR. Moszkva, Izd. MGU, 287 p.

- KOVALJOV, Sz.A.-LAPPO, P.M. 1980: Tyeoretyicseszkije problemü geografii naszelenyija. Ekon.geogr., Reszp mezsved. naucs. szb., Kijev, Vüp. pp. 46-51.
- LAPPO, G.M. 1981: Problemü iszpol'zovanyija narodnohozjajsztvennogo potenciala bol'sih gorodov na szovremennom etape ekonomicseszkogo i szocial'nogo razvityija SzSzsZR. Izv. AN. SzSzsZR, Szer.geogr. No. 3.
- LAVROV, Sz.B.-SZDASZJUK, G.V. 1980: Szovremennaja ekonomicseszkaja i szocial'naja geografia. Moszkva, Znanyije, 46 p.
- MERESTE, U. 1983. Sztanovlenyije szisztjemnoj koncepcii predmeta geografii. Ucs.zap.TGU, Trudü po geografii, Tartu, Izd. TGU, vüp. 623, pp. 19-32.
- MUKITANOV, N.K. 1979: Metodologicseszkije problemü tyeoretyizacii geografii. Alma-Ata, Nauka, 187 p.
- NÔMMIK, Sz.J. 1979: Szootnosenyija ekonomicseszkaj, szocial'noj i szocial'no-ekonomicseszkaj geografii. In: Izucsenyije problem szocial'no-ekonomicseszkaj i szocial'noj geografii. Mat. naucs. szov., Tartu, Izd. TGU, pp. 3-13.
- NÔMMIK, Sz.J. 1980: O metodologii szocial'no-ekonomicseszkaj geografii. In: Voproszü geografii, Szb. 115., Moszkva, Müszl'. pp. 24-31.
- POKSISEVSZKIJ, V.V. 1973: Szocial'no-geograficseszkije regulirovanyija szisztjem rasszeleenyija v razvitom szocialiszticzeszkom obscsesztve. Izv. AN SzSzsZR. Szer.geogr. No. 6. pp. 5-16.
- RAITVIIR, T.V. 1973: O vzaimosvjazi geografii naszelenyija i szociologii. Ucs. zap. Permsz-kogo un-ta, Perm, No. 307. pp. 82-83.
- SZ AUSKIN, J.G. 1980: Aszpektü szovjetszkaj szocial'noj geografii. In: Voproszü geografii, Moszkva, Müszl'. Szb. 115., pp. 17-24.
- TKACSENKO, A.A. 1982: Szociologizacija geografii i sztruktura ekonomiko-geograficseszkaj nauki. In: Voproszü szocial'no-ekonomicseszkaj geografii Verhnyevolzsj, Kalinyin, Izd. KGU, pp. 19-30.
- VABAR, M. 1981: Obscsesztvenno-geograficseszkaja szisztjematyika i razvityije geoszfere. Ucs.zap. TGU; Trudü po geografii, Tartu, Izd. TGU, vüp. 578.; pp. 62-78.

SZOCIOGEOGRÁFIA ÉS REGIONÁLIS SZOCIOLÓGIA - EGY TUDOMÁNY KÉT ELNEVEZÉSE*

RAITVIIR, T.V.

1. A földrajz tárgyának MERESTE-féle rendszerkonceptiójából kiindulva a szociogeográfia vagy szociológiai földrajz a geográfia és a szociológia közötti szintézis-integráció során alakul ki. Ez a tudomány azokat a szociogeográfiai rendszereket tanulmányozza, amelyek különböző társadalmi objektumokat ölelnek fel, valamint az ezek között levő földrajzi és szociológiai viszonyokat. A földrajztudomány rendszerében a szociogeográfia mint az egyik altudomány egyaránt beletartozik a társadalom- és gazdaságföldrajzba, valamint a társadalomföldrajzba.

Azt az alapgondolatot, hogy a szociológiai földrajz (szociogeográfia) a földrajz és a szociológia érintkezési pontján jön létre, már a 70-es évek elején kifejtettük. Ezt az új altudományt teljes joggal nevezhetjük földrajzi (geográfiai) szociológiának. A szociogeográfiának a földrajz és a szociológia érintkezési pontján történő kialakulásának mechanizmusával kapcsolatos elképzeléseink teljesen egybeesnek MAY, J.A. elképzelésével. Csak az adott szerző az így létrejött tudományt szociálgeográfiának nevezi.

1.1. Nézetünk szerint a földrajz és a szociológia közötti szintézis-integráció ezen tudományok minden hierarchiaszintjén végbemegy, és mindenütt adott a lehetőség a szociogeográfia kialakulására. Ez a lehetőség gyakran realizálódik is. Ily módon jönnek létre pl. a következő rangsorba állított szociogeográfiai diszciplínák az adott kiinduló tudományok megfelelő hierarchiaszintjein:

geográfia	szociogeográfia	szociológia
gazdaságföldrajz	gazdasági szociogeográfia	gazdaságszociológia
iparföldrajz	az ipar szociogeográfiája	iparszociológia
a gépipar földrajza	a gépipar szociogeográfiája	a gépipar szociológiája
.....	.....	.....

Teljesen természetes, hogy az integrációnak helye van a különböző hierarchiaszintű tudományok között is. Az utóbbi eset különösen akkor időszerű, amikor felmerül a szükségessége annak, hogy az egyik tudomány elméletét a másik gyakorlatában alkalmazzuk.

-----
*

Eredeti címe: Szociogeografija i regional'naja szociologija - dva nazvanyija odnoj nauki. - In: RAITVIIR, T.V. (szerk.): Prikladnűje szocial'no-geograficeszkije isszledovanyija, Tartu, 1984. pp. 15-20.

Fontosnak véljük hangsúlyozni azt a tényt, hogy a földrajz és a többi társadalomtudomány közötti hatékony integráció nemcsak a tudományok magasabb hierarchiaszintjén megy végbe, hanem az alacsonyabbakon is. Eleddig az irodalomban a magasabb hierarchiaszinteken található tudományok közötti integrációt vizsgálták. Számunkra úgy tűnik, hogy az integráció eredményeinek specifikumai a tudományok alacsonyabb hierarchiaszintjein még pontosabban és világosabban nyilvánulnak meg, mint a magasabb szinteken. Az alacsonyabb szinteken a szociogeográfiai alkotórészt nehezebb elkülöníteni, amennyiben ott a tények az adott tudomány számára kevésbé specifikusak.

1.2. Minden hierarchiaszinten elméletileg lehetőség van az integrációs földrajztudományok, altudományok és al-altudományok teljes készletének létrejöttére. A hatékony integráció folyamatában a tudományok egészében összes alrendszerükkel vesznek részt, vagy más szavakkal összes hierarchiaszintjükkel. Ennélfogva törvényszerűnek tarthatjuk, hogy a szociogeográfia a valóságban a földrajzi és a szociológiai tudományok minden hierarchiaszintjén megtalálható, és nemcsak azok valamelyikén. E logika alapján a szociogeográfia a geográfia és a szociológia belsejében függőlegesen helyezkedik el. Valamilyen hierarchiaszinten azonban a szociogeográfiát rögzíteni kell. Valószínűleg azon a szinten, ahol az önállósága a legnagyobb. Ez az önállóság azon a szinten a legnagyobb, ahol a gazdaság-földrajz és a népességföldrajz helyezkedik el.

1.3. A szociológia és a földrajz közötti szintézis-integráció következtében minden társadalomföldrajzi tudomány, pl. olyan, mint a gazdaságföldrajz, rendelkezik saját szociogeográfiai résszel. Egyes tudományokban a szociogeográfiai rész a legnagyobb "hatósugarú" (a szolgáltatási szféra földrajza, a rekreáció földrajza), másokban pedig kisebb (politika földrajz, gazdaságföldrajz). Azonban a nevezett rész sohasem fogja át a megfelelő földrajzi altudományt egészében, és úgy tűnik, jöllehet potenciálisan, semmikor sem hiányzik. A szociogeográfiába egészében véve nem tartozik bele sem a népességföldrajz, sem a kultúr-földrajz, sem a szolgáltatási szféra földrajza stb., hanem csak azok szociogeográfiai része, beleértve a gazdaságföldrajz szociogeográfiai részét is.

1.4. Az integrációs tudományok, eltekintve a specifikusságuktól, komplexek. Pl. a gazdaságföldrajz nem tisztán gazdasági, hanem szociológiai, történeti, politikai stb. földrajzi tudomány is. A szociogeográfia önmagában véve szintén nemcsak földrajzi és szociológiai, hanem azonkívül gazdasági, történeti, politikai stb. is. Ily módon a tudomány belsejében horizontális kapcsolatok léteznek, a földrajz és a szociológia különböző hierarchiaszintjén pedig tudományok és altudományok mint komplexumok jönnek létre. Ennélfogva a szociogeográfia a földrajz és a szociológia belsejében nem csak vertikálisan, hanem horizontálisan is elhelyezkedik.

1.5. Az általános elmélet a szociogeográfia keletkezésének folyamatában a fő összekötő erő. Elsőként a szociogeográfia általános elmélete jön létre és csak másodsorban csoport-

tosulnak az általános elmélet köré a különböző integrációs tudományok. Egyetlenegy empirikus szociogeográfiai tudomány sem rendelkezik külön integráló erővel. Az utóbbit csak az általános elmélet mint a szociogeográfia magja birtokolja.

2. A geográfusok, hazaiak és külföldiek, beszélnek és írnak a szociogeográfia vagy a szociálgeográfia keletkezéséről. A szociológusok a maguk részéről pedig a regionális szociológia kialakulásának szükségességéről. A világosság érdekében tisztázni kell, vajon egy és ugyanazon altudománnyal van-e dolgunk, amelyet kétféleképpen nevezünk, vagy két külön altudománnyal, amelyeknek különböző nevet kell viselniük.

2.1. Az első esetben ez a szociológia és a földrajz közötti szintézis-integráció elismerését jelenti, amelynek alapján zajlik a két tudomány kutatási, elméleti és módszertani szféráinak összefonódása. Az adott új tudománynak csak az elnevezéseit képezték a geográfusok és a szociológusok úgy, hogy az adott összetett szónak vagy szóösszetételnek az alapszava "saját" legyen (szociogeográfia, regionális szociológia). A második esetben ez a szociológia és a földrajz közötti kétoldalú integráció elismerését jelenti. Ekkor a földrajz keretei között a szociogeográfia jön létre (szűken értelmezett szociálgeográfia), a szociológia keretei között pedig a regionális szociológia. A módszerek és a kutatási szférák, valamint az elmélet szintézisének összefonódása az adott esetben nem játszódik le, a két új altudomány között pedig nagyon világos határ marad.

2.2. A szociogeográfusok és a regionális szociológusok munkáinak tanulmányozása során világossá válik, hogy ők vagy egy és ugyanazon kérdésekkel foglalkoznak, vagy egyesek önállóan tanulmányozzák ugyanazokat a szociológiai-geográfiai problémákat, amelyekig mások egyszerűen még nem jutottak el, idővel viszont okvetlenül el fognak jutni. A szociológusok és a geográfusok munkáikban az emberek (egyének, csoportok, közösségek) életkörülményeit, magatartását és öntudatát kutatják, felhasználják a statisztika és a kérdőív adatait, ezekben a munkákban összefonódnak mindkét tudomány elméletei és koncepciói. Ilyeténképpen válik világossá, hogy egy fogalom megkülönböztetésére két különböző terminust használnak (szociálgeográfia és regionális szociológia), ami szerfölött nem kívánatos.

2.3. A "regionális szociológia" terminus nem egyjelentésű, használhatják egy "régió szociológiája" értelemben is, azaz kifejezheti azt a helyzetet, amikor a regionális nem szinonímája a "területinek", a "térséginek" és a "földrajzinak".

Ebben az esetben valamilyen társadalmi objektumoknak csak a szociológiai (és nem földrajzi) viszonyait tanulmányozzák a megfelelő régió határai között.

2.4. Felmerül a kérdés: létezhet-e egyidejűleg szintézis-integráció és kétoldalú integráció a szociológia és a geográfia között. Úgy tűnik, hogy nem. Vagy pontosabban fogalmazva: a gyakorlatban egyszerűen nincs szükség ilyen finom megkülönböztetésre.

IRODALOM

- ALEKSZEJEV, A.I.; KOVALJOV, Sz.A.; TKACSENKO, A.A. 1983: Geografija naszelenyija i szocial'naja geografia. Vesztny. MGU. Geogr. No. 3. pp. 3-10.
- RAITVIIR, T.V. 1973: O vzaimosvjazi geografii naszelenyija i szociologii. Ucs. zap. Permsz-kogo un-ta. Vü. 307. Perm. pp. 82-83.
- RÜVKINA, I.V. 1983: Metodologicseszkije voproszű regional'nogo prognozirovanyija obraza zsziznyi. Dosztyizsenyija i perszpektivü. Vü. 31. Regional'nüje Szisztyemü, No. 2. Moszkva. pp. 30-34.
- Szocial'no-tyerritorial'naja sztruktura goroda i szela (opüt tyipologicseszkogo analiza). Szb. n. trudov (Pod. red. Zaszlavszkoj, T.I. i Gorjacsenko, E.E.), Novoszibirszk, 1982. 154 p.
- SZTAROVEROV, V.I. 1982: Tyeoretyiko-metodologicseszkije voproszű isszledovanyija, zadacsi i opüt analiza szocial'nogo razvityija szrednyerusszkoj gyerevnyi v szvetve regional'nogo podhoda v szociologii. Szocial'nüj oblik szrednyerusszkij gyerevnyi. Szb. n. trudov, Moszkva. pp. 6-80.
- MAY, J.A. 1970: Kant's concept of geography and its relation to recent geographical thought. Toronto.
- WIRTH, E. 1979: Theoretische Geographie: Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie. B.G. Teubner, Stuttgart.
- MUKERJEE, R. 1926: Regional sociology. N.Y.-London.

A VÁROS ÉS A FALU KÖZÖTTI TÁRSADALMI KÜLÖNBSÉGEK FELSZÁMOLÁSA MINT AZ INTERDISZCIPLINÁRIS KUTATÁSOK TÁRGYA

ZASZLAVSZKAJA, T. I.

A téma elméleti és gyakorlati kérdéseit a szovjet szakirodalom széles körben vizsgálja, erről filozófusok, közgazdászok, gazdaságföldrajzosok, történészek, szociológusok által írt monográfiák, disszertációk, elemző cikkek sokasága tanúskodik. A jelenleg kibontakozó társadalomföldrajz jellegzetesen interdiszciplináris kutatási terület, az egyenlőtlenségek felszámolása problémájának tehát az ilyen vizsgálatok tárgyát keli képeznie.

A kutatások során sikerült tisztázni a város és falu közötti, felszámolásra váró különbségek lényegét, szerkezetüket (felsorolások, az egyenlőtlenségek és csoportjaik közötti kapcsolatok elemzése), a különbségek megszüntetésének és a falu mint a szocialista társadalom szerkezeti eleme társadalmi-gazdasági fejlődésének összefüggéseit. A kutatások során nagymennyiségű empirikus anyag halmozódott fel a város és falu fejlődéséről a szocialista társadalmi viszonyok között, a társadalmi helyzet, életkörülmények, életszínvonal, életmód közeledéséről.

Egy sor kérdés (a különbségek pontos definíciója, rendszerezése) megoldása azonban még várat magára. A munkák túlnyomó többsége összehasonlító jellegű, a város és falu közötti társadalmi-gazdasági viszonyok jóval kevésbé megkutatottak.

Az agrárkérdés (az SZKP 1981 novemberi plénümán meghirdetett élelmezési program) aktualitása aláhúzza a kérdés fontosságát, hiszen a népgazdaság egységes gazdasági szervezetté történő integrációját éppen a "szűk keresztmetszetek" akadályozzák, ilyenek az agrár-ipari egyesülések. A korábban elméleti kérdés napjainkban gyakorlati jelentőséget kapott, és ez szükségessé teszi 1/ az ipari és mezőgazdasági ágazat távlati céljainak átgondolását; 2/ a célok eléréséhez szükséges feladatok meghatározását; 3/ a feladatok megoldásához a társadalom rendelkezésére álló eszközök és módszerek kijelölését.

A kérdés ilyen megfogalmazása a város-falu közötti egyenlőtlenségeket is új szemszögből vizsgálja, melyek a következők:

- a város és falu mint a társadalom településszerkezetének kölcsönkapcsolatban álló elemei; a térszerkezet funkcionális elemzése a társadalom fejlődésének szemszögéből, az irányítási célkitűzések megalapozása;

---

* Eredeti címe: Preodolenyje szocial'nüh razlicsij mezdsu gorodom i gyerevnyej, kak objekt mezsgyiszciplinarnogo isszledovanyija. In: Anohin, A.A. (szerk.): Szocial'naja geografija SzSzsZR. AN SzSzsZR. Geograficeszkoje Obscseszto, Leningrád, 1984. pp. 30-45.

- a településszerkezet viszonylag önálló, távlatban különböző fejlődés előtt álló és a programok potenciális objektumaiként jelentkező funkcionális elemeinek elhatárolása, azonosításuk valóságos településtípusokkal, a jelenlegi város és falu rendszerjellegének értékelése;

- a településszerkezet fejlődési mechanizmusa és elsősorban a nagyobb települések közötti társadalmi-gazdasági kapcsolatok elemzése;

- a város és falu közötti társadalmi különbségek lényegének és konkrét tartalmának meghatározása, a felszámolásukkal kapcsolatos feladatok összevetése a településszerkezet fejlesztésének problémájával, a módszerek és eszközök pontosítása az ilyen feladatok megoldására.

A korábbi kutatások a modern társadalom településszerkezte fejlődésének általános tendenciáival foglalkoztak, vizsgálat alá vetették a szocialista város és falu fejlődését, komplex, majd rendszerszemléletű módszertant dolgoztak ki a társadalmi objektumok vizsgálatára, valamint a város- és falukutatásban való alkalmazására, megalapozták a távlati társadalmi tervezés, a prognózis, a város és falu igazgatásának módszereit.

A térszerkezet elemei a települések, amelyek a térség és társadalom vonatkozásában bizonyos funkciókat látnak el. A szerkezet egységét a települések sokoldalú gazdasági és társadalmi kölcsönhatása biztosítja. Egy adott település elsődleges társadalmi-területi egységet képez, melynek szerkezeti elemei: területcsoport, a hasznosított terület természeti erőforrásaival, termelési és szociális-kommunális infrastruktúra, helyi közigazgatási szervek. A településekhez kapcsolódó területcsoportok a lélekszám, az összetétel és a demográfiai mutatók alapján különböznek, a csoportok tagjait a természeti és társadalmi környezet, munkakapcsolatok, kölcsönös segítség, szomszédság, rokonság, rendszeres kommunikáció, az erkölcsi normák és értékek viszonylagos közelsége, mindezek alapján pedig az életmód fogja egységbe.

A településszerkezet területi megközelítése során az adott térségben lévő lokális, társadalmi szempontból különféle típusú, egymással közvetlen kölcsönkapcsolatban álló, településrendszereket vizsgálják, míg a másik szemszögből történő kutatás esetében különböző társadalmi-gazdasági településtípusokat határoznak meg. Ekkor a településeket társadalmi-területi egységek formájában tipizálják: 1/ az ellátott külső funkciók tartalma és színvonala; 2/ a népesség száma és összetétele; 3/ a termelői és szociális infrastruktúra fejlettségi szintje, a lakosság élettevékenysége és fejlődési feltételei alapján. A típusok összessége képezi a társadalmi-települési szerkezetet, amelyet felső szinten a város és falu mint gazdasági-társadalmi típusok képviselnek.

A városi és falusi települések tipológiai funkcionális jellemzői a népgazdaság specializációjával és a népesség foglalkoztatottságával vannak kapcsolatban. A város vezető gazdasági ágazatai a feldolgozó- és kitermelő ipar, építőipar, közlekedés, nagykereskedelem, míg a falu a mező-, hal- és erdőgazdaság, kisebb kitermelő ágazatok. Az ilyen

munkamegosztás a termelési javak intenzív cseréjében tükröződik. A falu mezőgazdasági gépeket, műtrágyát, építőanyagokat, fogyasztási cikkeket kap a várostól, cserébe a városi lakosság és ipar ellátására mezőgazdasági termékeket szállít. Ami az építőipart illeti, a tervező intézetek, vállalatok, építőanyagipari egységek, házgárak a városokban összpontosulnak, a termelő ágazatok telepítése és kommunális-kulturális építkezések falvakban is folynak. A városi építőipari vállalatok a falvakban is tevékenykednek, a helyi szervezetek szerepe másodlagos.

Hasonlóan különböző a kétféle településtípus tevékenysége a közlekedés és hírközlés, a nagykereskedelem (a közlekedési csomópontokban, tehát a városokban összpontosul), a kiskereskedelem, a vendéglátóipar, kommunális szolgáltatások területén. A falvakra kizárólag az alapfokú oktatás és szakképzés jellemző, a közép- és felsőfokú képzés a városok feladata. Az egészségügy terén a falvak az alapellátásra szorítkoznak, a szakkezelést a városok kórházaiban és rendelőintézeteiben biztosítják. A kulturális intézmények elsődlegesen a városokban találhatók, az általuk előállított termékek egy része ilyen vagy olyan formában (könyvek, hanglemezek, filmek, rádió- és tévéadások) eljutnak a falvakba is. A falvak viszont mindmáig a nép szellemi, kulturális és anyagi (népművészet) hagyományainak hordozói.

A felsőszintű politikai, gazdasági és közigazgatási irányítási szervek központjai a városok, ugyancsak itt találhatók a törvényhozó és végrehajtó hatalmi szervek, központi tervezési hivatalok, területi igazgatási szervek, melyekkel a falvak alárendelt viszonyban állnak. Az utóbbiak érdekeit törvényhozó és tanácsi testületekben képviselőik védik.

1979-ben a falusi települések átlagos lélekszáma 400, a városoké 30 ezer fő volt. A városok lényegesen nagyobb területet foglaltak el, a népsűrűség többszörösével haladja meg a falvakét.

A gazdasági-társadalmi fejlődés színvonalkülönbségére a város javára olyan mutatók utalnak, mint a műszaki fejlettség magasabb szintje, a termelés koncentrációja és társadalmiasultsága, a munka termelékenység. A szövetkezeti szektor jelenléte a falvakban az ottani termelési viszonyokat, a mezőgazdasági vállalatok és alkalmazottak jogi helyzetét alapvetően meghatározza. A mezőgazdasági dolgozók fizetése az ipariaké alatt marad. Az infrastrukturális ellátottság színvonala a falvakban alacsonyabb, a helyi közlekedés fejletlensége a falusi települések elszigeteltségét, a szolgáltató központok nehézkes elérhetőségét eredményezi.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai a város és falu között fennálló különbségek felszámolásának kérdéseivel több műben foglalkoztak és rámutattak az ipari és mezőgazdasági tevékenység jellege közelítésének fontosságára, abból a célból, hogy a falut ezeréves elszigeteltségéből és eltompultságából kiragadják. Lenin rámutatott egyrészt a falu elmaradottságára és a világtól való elszigeteltségére, másrészt a városokban a hatalmas tömeg felgyülemelésének természetellenes voltára. A város-falu kapcsolatát a társadalmi- és

osztályviszonyok szemszögéből vizsgálták, az egyenlőtlenségek felszámolását a városi és falusi társadalmi viszonyok kiegyenlítésével képzelték el.

Tartalmát tekintve a város és falu közötti társadalmi (lényegi) különbségek három csoportja különíthető el: 1/ a városi és falusi népesség gazdasági-társadalmi helyzete; 2/ életmód; 3/ az egyéniségek fejlettsége. Közöttük kölcsönkapcsolat áll fenn, az emberek társadalmi helyzete nagyban meghatározza életmódjukat, amely visszahat az előbbire (oktatási-, munka- és társadalmi tevékenységen keresztül).

A város-falu közötti társadalmi különbségek külső tényezői vagy forrásai: a termelő-erők fejlettségi szintje, a birtok- és termelési viszonyok sajátosságai, a településviszonyok jellege, a szociális infrastruktúra és szolgáltatások szintje.

Az egyenlőtlenségek leírásának módja, valamint a termelési viszonyok és a társadalmi-és osztályszerkezet együttes, illetve külön-külön történő vizsgálatának alapián különböző vélemények léteznek.

Álláspontunk szerint a város-falu közötti társadalmi különbségeket célszerű a népesség megfelelő csoportja helyzetének szemszögéből vizsgálni. Az ilyen megközelítéskor a termelés műszaki szintje, a termelőerők állapota és szervezeti formái nem tekintendők az egyenlőtlenségek direkt kritériumainak, hanem azok ujratermelését vagy felszámolását előidéző tényezőknek.

Az osztályok, rétegek, embercsoportok szociális helyzete - a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyzetük komplex jellemzése; helyük a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében, viszonyuk a termelési eszközökhöz, szerepük a társadalmi munkamegosztásban, a társadalmi javak elosztásának forrásai és méretei.

A városhoz viszonyítva a falura a fizikai és végrehajtó munka túlsálya jellemző a szellemi és irányító tevékenységgel szemben, mely az alacsonyabb technikai szintre, ennek megfelelően a képzettség iránti alacsonyabb követelményekre vezethető vissza. A társadalmi és foglalkozási előrejutás lehetőségei jobban behatároltak. A munka intenzitása és szervezettsége gyengébb. Fentebb már szó esett a termelési eszközökhöz való viszony különbözőségéről (állami és szövetkezeti szektor), amellyel a kolhozparasztok jogállása és jövedelmi viszonyai is kapcsolatosak. A fizetések alacsonyabbak, az eltartottak száma azonban mintegy másfélszerese a városinak. Az egy főre jutó társadalmi juttatások alacsonyabb szintűek, melyet a falusi népesség a háztáji gazdaságokból származó jövedelemmel igyekszik ellensúlyozni. A falusi életformára a kettős elfoglaltság (a "közös" és a "háztáji" tevékenység jellemző, szezonális ingadozásokkal, a városinál hosszabb munkaidővel. A szabadidő rövidebb, színvonalas kihasználására korlátozottabbak a lehetőségek. A városiakra a sokrétű (többnyire funkcionális) kapcsolatok, a falusiakra a személyes (rokoni, szomszédi) kapcsolattartás a jellemző.

Az általános életmódbeli különbségek alakították ki a városban a foglalkozás szabadabb megválasztását, a szélesebb választási lehetőségeket a képzéstípusok, életpályák között,

a jobb kommunikációs, információs lehetőségeket, a szabadidő eltöltésének gazdagabb választékát.

A településszerkezet jövőbeni fejlődési törvényszerűségeinek feltárása a következő kérdések megválaszolását igényli:

1. A társadalom településszerkezete milyen körülmények között (és meddig) fogja a jelenlegi városra és falura jellemző funkcionális elemeket tartalmazni;

2. Ezek a funkcionális elemek milyen körülmények között (és meddig) maradnak a társadalmi inhomogenitás forrásai;

3. A városok és falvak többsége milyen körülmények között (és meddig) őrzi meg szerkezeti egységét és viszonylagos elkülönülését és igényli fejlesztési célok és irányzatok, specifikus igazgatási programok kidolgozását.

A fentiekben nagy szerepet játszik a munkahely-lakóhely közötti elérhetőség gyorsaságának, biztonságának, kényelmének, olcsóságának növelése. Az utak és közlekedési eszközök jelenlegi fejlettségi szintjén a városokba történő napi ingázás 20-30 km-es, nagyvárosi környezetben 50-60 km-es sugarú körben általános. A helyzet minőségi javításához ugrásszerű fejlődésre lenne szükség, amely a közeljövőben nem valószínű. A termelőerők elhelyezkedésében tehát lényeges változás nem várható (nagyipar a városban, mezőgazdaság a falvakban).

A városi és falusi funkciók ellátásának optimalizálása a népességszám távlati tervezését igényli.

A népgazdasági megközelítés a falusi funkciók betöltéséhez szükséges munkaerő biztosításából indul ki. A mezőgazdaság iparszerű fejlesztése során várható termelékenységnövelésének célja azonban nem a munkaerő felszabadítása, hanem a kibocsátott termék növelése. Az ipar, építőipar, közlekedés, hírközlés, kereskedelem fellendítése a falusi térségekben további munkaerőt követel. A szociális infrastruktúra gyors ütemű fejlesztése a nem termelő ágazatokban mennyiségi és minőségi szempontú igényeket támaszt a munkaerő irányában. A közlekedési viszonyok javulása viszont tovább növeli a városok munkaerőelszívó hatását. Ezért a falvak racionális népességszám-csökkenését a Szovjetunióban távlatban is 0,5-0,7% éves értékre becsülik.

A településhálózati megközelítés kiindulópontja a minimális népsűrűség kritériuma. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy ritka benépesültség esetén a települések lélekszáma nem csökken 300-350 fő alá. Másrészt az egységes településfejlesztés, stabil településrendszerek kialakítása úgy valósítható meg, ha 1000 km²-re nem kevesebb, mint 20-30 település jut, amely 8-10 fő/km² népsűrűségnek felel meg. Ez egy minimális érték a falusi térségekre, az átlagos népsűrűségnek ennél magasabbnak kell lennie.

A városi és falusi népesség társadalmi helyzetének kiegyenlítése különböző, de egyformán fejlett és vonzó életforma kialakítását jelenti, olyan helyzetet, amelyben mindkét

népességcsoport lehetőséget kap hasonló társadalmi helyzet elfoglalására, megfelelő életmód kialakítására, tehetségének kibontakoztatására és igényeinek kielégítésére.

A város továbbra is gazdagabb és szélesebb körű ellátást és szolgáltatásokat, munkalehetőségeket és élettevékenységet, információs és kulturális forrásokat nyújt lakóinak. A falusi környezet előnyei a lazább beépítettség, a zsúfoltság hiánya és a szociális-kommunális infrastruktúra alacsonyabb leterheltsége, a közlekedési gondoktól való mentesség, állandó kapcsolat a természettel, mind a munka, mind pedig a pihenés során.

A városi életmód magasabb szintre történő emelése a káros és szennyező termelési üzemeknek a lakóövezetekből való eltávolítását, a közlekedés fejlesztését, a víz- és levegőtisztaság védelmét, a városi területek parkosítását, a városok körül zöldövezetek és vízfelületek kialakítását, a lakásépítés javítását, a szociális infrastruktúra elemeinek fejlesztését igényli.

A falusi életmód javítása a mezőgazdasági és ipari tevékenység feltételei és szervezetsége valamint az ellátás és szolgáltatások közötti különbségek minimalizálását, a munkabérek kiegyenlítését követeli. Bizonyos foglalkozási kategóriákban (tanítók, orvosok), a gazdasági, szociális és pszichológiai veszteségek kiegyensúlyozására ez utóbbi már gyakorlattá vált és a fizetések magasabbak a városiaknál, célszerű ezt más szakmákban dolgozókra is kiterjeszteni.

A város és falu közötti termelési kapcsolatok fejlődésének fő tendenciája az agrár-ipari egyesülések tevékenysége, amely a falvakban egyrészt bizonyos ipari tevékenységek, építkezések megjelenése, a közlekedés fellendítése irányában hat, másrészt a város-falu között a nyersanyagok és késztermékek, termelési szolgáltatások intenzívebb cseréjében nyilvánul meg.

Végül a társadalmi kapcsolatok területén fontos feladat az egységes szolgáltatási és ellátási rendszer kialakítása, a falusi és városi szociális infrastruktúra egységes rendszerbe való szervezése a funkciók racionális megosztásával.

A város- és falukutatás terén a rendszerszemléletű megközelítés már eddig is olyan eredményekhez vezetett, mint a falvak fejlődésének modellezése és előrejelzése, az ország régióinak tipizálása a falusi gazdasági-társadalmi fejlődés jellege szerint.

Véleményünk szerint az ipar és a mezőgazdaság, a város és falu integrációja nem jelenti a két településtípus közötti társadalmi különbségek eltűnését. A legfontosabb eredmény a települések közötti kapcsolatok átalakulása, a társadalmi településszerkezet egészében történő átformálódása, s a város és a falu strukturájának változása. A város és a falu közötti integráció nem érinti egyenlő mértékben az összes települést. Két fő iránya a városok szoros vonzáskörzetében lévő falvak csatlakozása a városokhoz vagy agglomerációkhoz, illetve a rajonok központjai és a falusi periféria közötti kapcsolatok fejlődése. Mindkét integrációs típus a megfelelő településcsoportok funkcionális és társadalmi szerkezetének átalakulásához vezet.

A falvaknak az agrár-ipari jellegű rajonközpontokkal (városokkal) történő integrációja időben megelőzi a város-falu közötti szociális különbségek felszámolását. Ezért a jelenlegi körülmények között az agrár-ipari, ill. nem agrár típusú települések nem csupán funkcionális, hanem gazdasági-társadalmi típusokat is jelölnek. A közöttük lévő különbségek szociális jellegűek. Miután ezeket a különbségeket felszámolják, a településszerkezet elveszti szociális tartalmát és tisztán funkcionális jelleget ölt.

IRODALOM

- BORSCSEVSZKIJ, M. V. - USZPENSZKIJ, Sz. V. - SKARATAN, O. I. 1975: Gorod. Metodologicseskije problemü kompleksznogo szocial'no-ekonomicsseszkogo planirovanyija. Moszkva, Nauka, 204 p.
- DMITRIJEV, A. V. 1978: Kompleksnoje szocial'no-ekonomicsseszkoe isszledovanyije: tyeoretiko-metodologicseskij aszpekt. Leningrád, Nauka, 198 p.
- ZASZLAVSZKAJA, T. I. 1979: Agrarnüj szektor SzSzsZR kak objekt dolgooszrocsnogo szocial'no-ekonomicsseszkogo prognozirovanyija. Obscsesztvennüle nauki. No. 3.
- Iszpol'zovanyije szisztyemnogo podhoda v projektyirovanyii i upravlenyii razvityijem goroda. Moszkva, Sztrojizdat, 1977. 157 p.
- Kompleksnoje planirovanyije ekonomicsseszkogo i szocial'nogo razvityija gorodov i rajonov. Moszkva, Müszl'. 1976. 220 p.
- KRUTALEVICS, V. A. 1977: Formirovanyija szel'szkogo poszelenyija novogo tyipa. Minszk, Nauka i tyechnyika, 240 p.
- LENIN, V. I.: Poln. szobr. szocs., t. 26, p.74.
- LJAMIN, V. Sz. 1978: Geografija is obscsesztvo: szociologicseskije i filoszofszkije problemü geografii, Moszkva, Müszl', 309 p.
- MARX, K. - ENGELS, F.: Szocs.t.3., p. 50.
- MARX, K. - ENGELS, F.: Szocs. t.18., p. 277.
- MEZSEVICS, M. N. 1979: Szocial'noje razvityije i gorod: filoszofszkije i szociologicseskije aszpektü, Leningrád, Nauka, 175 p.
- Metodologicseskije problemü szisztyemnogo izucsenyija gyerevnyi. (pod. red. T.I. Zaszlavszkoj i R.V. Rükinoj), Novoszibirszk, Nauka, 1977, 290 p.
- Metodologicseskije problemü szocial'nogo predvigyenijaja. Kijev, Naukova dumka, 1977. 347 p.
- PIVOVAROV, J. L. 1976: Szovremennaja urbanyizajica: osznovnüle tyengyencii rasszelenyija. Leningrád, Sztatysztika, 191 p.
- RÜVKINA, R. V. 1979: Obraz zsziznyi szel'szkogo naszelenyija (metodologija, metogyika, rezul'tatü izucsenyija szocial'no-ekonomicsseszkoh aszpektov zsziznyegyeyatjel'nosztyi), Novoszibirszk, Nauka, 352 p.

- SZADÜKOV, M. M. 1978: Preodolenyije szocial'no-ekonomicsseszkih razlicsij mezsdü gorodom i gyerevnyej. (po matyerialam Azerbajdzsana). Baku, Azernesir, 227 p.
- SZEMJONOV, V. Sz. 1977: Gyialektyika razvityija szocial'noj sztrukturu szovjetszkogo obcsesztva. Moszkva, Müszl', 215 p.
- SZEMIN, Sz. I. 1973: Preodolenyije szuscsesztvennüh razlicsij mezsdü gorodom i gyerevnyej, Moszkva, p. 25.
- Szocial'no-gyemograficseszköje razvityije szela (regional'nüj analiz)/ pod. red. T. I. Zaszlavskoj/ Moszkva, Sztatyisztika, 1981, 343 p.
- Szocial'no-ekonomicsseszköje prognozirovanyije regiona. Leningrád, Lenizdat, 1977, 214 p.
- UJOMOV, A. I. 1978: Szisztyemnüj podhod i obcsaja tyeorija szisztyem, Moszkva, Müszl', 272 p.

ALKALMAZOTT SZOCIÁLGEÓGRÁFIA

ALKALMAZOTT SZOCIÁLGEOGRÁFIA

A VÁROSI KÖRNYEZET LAKOSSÁGI ÉRTÉKELÉSE

BARBAS, N. B.

A probléma felvetése

A városi környezet jellege a lakóhelyen, annak lokális jellemzői, valamint az általános városi folyamatokba való bekapcsolódás intenzitása fontosak a városlakók számára, mindezek nagymértékben meghatározzák egy adott körzetben élő népesség életstílusát és lehetőségeit. A városlakók igényeitől és a körzet sajátosságaitól függően a körzet lakóinál kialakul a városi környezettel való elégedettség ilyen vagy olyan foka. A városi környezet különböző részei ebből a nézőpontból értékelhetők.

A városok különböző helyekhez vezető rendszerek mozaikszerűen megszerveződött területen keresztül, a lakosság és a városépítésszek e rendszer optimalizálására törekszenek.

A városi környezettel való elégedetlenség a lakóhelyen eltérő erősséggel fejeződik ki, ennek mértékét különböző indikátorok segítségével lehet rögzíteni.

1. A környezettel való elégedetlenség, amely az egyén cselekedeteiben nem ölt testet. Az ilyen elégedetlenséget, valamint a város más részeinek lehetséges preferálását lakossági kérdőíves vizsgálat segítségével lehet kideríteni.

2. Céltudatos óhaj a lakáscserére, amely a lakáscsere megfelelő variánsának keresésében fejeződik ki. Ez a környezettel való elégedetlenség erősebb foka. Egészében véve a nyilvántartott lakáscsere-bejelentések adatai adnak pontos képet az elégedetlenségnek a mértékéről; azaz ezek a társadalmi értékelés indikátorai. Ide sorolhatjuk a már befejeződött lakáscserék adatait is. Azonban, nézetünk szerint, ezek az adatok kevésbé jellemzőek, mivel az emberek nem találván a legjobb változatot, kiegyeznek a reális változattal, feladva korábbi szándékaikat.

Az elmúlt években elég sok, a városi környezet lakossági értékelésével foglalkozó kutatás folyt a speciális kérdőíves felméréssel elvégezhető színvonalon. Mivel ahogy azt várni lehetett, a lakóhelyi preferenciákban meglevő különbségeket is rögzítették a városon belül. Így az 1978-ban végzett leningrádi reprezentatív felmérés azt mutatta, hogy a megkérdezettek 48%-a a városközponthoz közelebb, 52%-a viszont a városperemekhez közelebb szeretne lakni, emellett a városperem részeit nagyobb előnyben részesítik azok az emberek, akik az átlagnál valamivel magasabb jövedelemmel rendelkeznek.

---

* Eredeti címe: Оценка населенным улическим районом среды. Извещения АН СЗСЗСР. Сер. геогр. 1984. No. 5. pp. 81-90.

(210-270 rubel). Másrészt a peremkerületeket gyorsabban preferálják a községekből és a kisvárosokból letelepülők is, akik nehezebben alkalmazkodnak a nagyváros központi részeinek lakóhelyi feltételeihez.

Nyilvánvaló, hogy a preferenciáknak nincs egységes skálája, amellyel a városi környezet összes szeletét rangsorba lehetne állítani a lakossági megítélés szempontjából. Ennek oka nemcsak magának a népességnek és a megfelelő értékeknek a differenciálódásában rejlik. Ennek ellenére a város egész lakosságának átlagos véleményéről képet alkothatunk a népesség egyes csoportjainak preferenciára támaszkodva, figyelembe véve a mai vagy a prognosztizálható városszerkezetet. Itt egyszerűen arról van szó, hogy a városi környezet különböző részei eltérő sajátosságokkal rendelkező népességet vonzanak. Ez különösen a "saját" lakóhely értékelésekor nyilvánul meg, amikor a szokásrendszer és a sajátos lokálpatriotizmus lényeges szerepet játszanak.

Számos kutató felhívja a figyelmet a városlakók lakókörzeteikhez való sajátos kötődésére: a központi kerületek lakói a centrumot részesítik előnyben, míg a peremkerületekben élők a már kialakult területtől távolabb eső körzeteket preferálják. Ezzel együtt a peremkerületek lakóinak elég nagy része a központi területtel érintkező körzeteket preferálja. Moszkvában a megkérdezettek 80-90%-a emelte ki a lakóhelyi kötődést, jóllehet pl. a Babuskin-kerületben, melynek építése nemrég fejeződött be és emiatt még viszonylag gyengén integrálódott be a város egységes "szövetébe", ez az arány csak 61%-ot tett ki. Vilnius peremén fekvő új kerület, Razdinaj lakói a lakóhely azon értékeit hangsúlyozták, amelyek szellemi, esztétikai igényeket elégítenek ki: gyönyörű természeti feltételek, a kerület építésének kultúrája, a pihenés feltételeinek sokszínűsége. Ugyanakkor viszont a központi részek lakossági értékelésekor a gyakorlati, materiális igények aspektusa dominál. A vilnusi megkérdezettek véleménye szerint a fő értékeket a városközpont-hoz való közelség, a más kerületekkel való jó kapcsolat, azaz az adott kerület funkcionális tulajdonságai jelentik.

A város központi kerületeinek objektív "felsőbbrendűségét" a funkcionális előnyök alapján meggyőzően mutatja be a Moszkváról Kabakova, Sz. I. által szerkesztett térkép. A moszkvai lakáscserék adatainak elemzése azt mutatta, hogy a városiakok 1967-1968-ban ráálltak a korábbi lakásalapterület 17-22%-ának elvesztésére annak fejében, hogy a központi kerületekben vagy a fő sugárutak mentén lakjanak (Lenin-, Komszomol-Kutuzov-, Leningrád- stb. sugárutak).

A szerző arra a következtetésre jut, hogy a metro a "szomszédos területek értéknövekedésének a fő oka". Nyilvánvaló, hogy ezt a szerepet figyelembe kell venni az új lakótelepeken. A központi kerületekben viszont egyre növekvő mértékben kell számolni olyan tényezőkkel mint a zaj, a légszennyezés, a zsúfoltság, a zöldfelületek hiánya. Mindezek következtében a lakóhely presztizscsökkenésének tendenciája figyelhető meg a központi

kerületekben. A távolabbi kerületek lakói közül csak 20% kívánt a központba bekerülni, míg 80% azt húzta alá, hogy a metromegállók mellett szeretne lakni.

Azon személyek száma, akik válaszaikban a lakóhelycserével kapcsolatos kívánságaikat fogalmazták meg, nagyobb azokénál, akik lakáshirdetést adnak fel (kb. a lakosok 1%-a Moszkvában). Ily módon a leningrádi lakosság kérdőíves felmérése 1970-ben azt mutatta, hogy 18%-uk szeretett volna lakást cserélni. Az 1978-ban elvégzett újabb leningrádi vizsgálatban a lakóhelyválasztás motívumai közül a következők emelhetők ki:

- 1) a lakókörnyezet állapota (37,5%);
- 2) a munkahelyhez való közelség - 17,5% (az 1970-es vizsgálatban 24%);
- 3) a megszokás - 16%;
- 4) jó közszolgáltatások - 10,5%;
- 5) a város kulturális központjához való közelség - 8%;
- 6) a rokonokhoz való közelség - 4%.

Emellett a lakosság magasabb képzettségi szinttel rendelkező csoportjainál gyakrabban fogalmazódik meg a városközpont, a kulturális intézményekhez való közelebbiakas szándéka. Az adott vizsgálatban a lakóhely értékelésének leggyakrabban kiemelt motívumaként a lakókörnyezet állapota szerepelt. A vonezerő egy vagy több tényezőjének dominanciája lehetővé tette a szerzők számára Leningrád közigazgatási körzeteinek négy csoportba történő sorolását.

Figyelmet érdemel a képzettségi szinttől, az életkortól és a városban lakás időtartamától függő válaszokban megnyilvánuló differenciáció. Ennek ellenére a kérdésekre adott válaszokra erős hatást gyakorolnak a személyiség, a kultúra általános értékorientációi, a társadalomban kialakult elképzelések, a tömegkommunikációs eszközök befolyása, amelyek az utóbbi években aktívan mutatják meg az ökológiai problémákat, a mai problémák megértése és a tájékozottság kimutatására irányuló óhaj; a kérdőív rovatának és a kérdéseinek kiválasztása. Ebben a vonatkozásban nagyon sokat elárulnak annak a lakossági felmérésnek az eredményei, amit Moszkvában végeztek a városközpont felkeresésének motívumairól. A rendelkezésre álló adatok arról tanúskodnak, hogy a megkérdezettek 29-38%-ánál a motívum a könyvesboltok felkeresése. Minden bizonnyal ez az arány jelentős mértékben annak köszönhető, hogy a válaszvariánsok között ez a motívum is szerepelt, valamint annak a következménye, hogy a saját kulturális szintjüket kívánták a válaszadók demonstrálni. A kérdőíves felmérések esetében a kapott eredmények megbízhatóságát az is csökkentheti, hogy a különböző körzetek lakossági megítélése spekulatív jellegű. Ebben az esetben valamiféle ideált kaphatunk

amely közelebbi vizsgálódáskor magának a válaszdónak sem bizonyul megfelelőnek.*

Sokkal megbízhatóbb eredmények születtek Moszkva közigazgatási körzeteivel kapcsolatos lakóhelyi preferenciák feltárásakor. Ez a kutatás a földrajzban nagyon fontos és időszerű monitoring-elméletre támaszkodik. Ez az elmélet bizonyos fokig szembeállítható a normatív megközelítéssel, amely korábban uralkodó szerepet játszott a földrajzi és a tervezési szakirodalomban. Városkörzetek preferenciáinak lakossági értékelése nem a normatív távolságon és a normatív megadott objektumok telítettségén alapul, hanem a lezajló folyamatok és maga a lakosság magatartásának nyomon követésén. Ugyanakkor az ilyen monitoring eredményeinek állandóan táplálniuk kell a normatív feldolgozásokat.

Mindkét ismertetett kutatásban a lakáscsere folyamatait a város közigazgatásának szintjén vizsgálták, és ez feltétlenül erős nyomot hagyott az eredményeken. Moszkvában, ahol a közigazgatási körzetek - a centrumtól a perifériáig elnyúló formájuk miatt - különösen alkalmatlanok területi kutatások céljára, egy ilyen vizsgálat csak első megközelítés lehet a város különböző körzeteiben a lakóhelyi preferenciakülönbségek elemzésében.

A városi környezet különböző részeinek lakossági megítélése több okból dinamikus: a területi egységek jellemzői változnak; új lakótelepek és metroállomások stb. épülnek, változik magának a népességnek társadalmi-foglalkozási szerkezete, valamint nem- és korösszetétele, ezzel együtt pedig bizonyos értékorientációk és életstílusok előfordulásának gyakorisága, egészében véve pedig változnak a lakosság különböző csoportjainak igényei és értékorientációi (lásd kulturparkok és filmszínházak látogatottságának csökkenése).

Ezzel kapcsolatban, valamint amiatt, hogy tudomásunk szerint szovjet városokban eddig még nem végeztek részletes területi kutatást a lakáscserével kapcsolatban, amely indikátora a lakosság és a környezet viszonyának, (a lakásállomány benépesültségét és a lakhellyel szemben támasztott lakossági igényeket vizsgálták), a Központi Lakáscsere Iroda (KLI) nyilvántartásában szereplő lakáscserék adatainak elemzéséhez fordultunk (1979. I. 1-i állapot).

A kutatás módszerei és eredményei

Moszkva adatai, 183 körzetre osztva felölelik a város egész területét. A körzeteknek a listája a KLI munkatársai által összeállított "képzeltbeli térkép". Ezen alá vannak

---

* Jól ismert egy nyugati autógyártó cég tévedése, amely azzal kapcsolatos, hogy különböző autómárkák egyik kiállításán a látogatók többsége a legmagasabb pontértéket egy szép, hosszú, nyitott gépkocsinak adta. Amikor azonban ezeket a gépkocsikat piacra dobták, ezt a típust már meglehetősen kevesen kívánták megvásárolni, mivel az ilyen gépkocsik a mindennapi használatra kényelmetlenek.

húzva a tájékoztató pontok, elkülönítették azokat a területrészeket, melyek a városlakók tudatában egységes képet (image) alkotnak. Az iroda a területi sejteket különböző ismérvek alapján különítette el: a metroállomások közelsége; a városhatáron belüli vasútállomások közelsége, az egykori falvak helyén kinőtt lakótelepek, melyek egységes képként jelennek meg a városlakók tudatában (Birjulevo, Matvejevszkoje stb.), bizonyos sugárutak és a városhatár közelében levő országutak mentén elhelyezkedő lakótelepek (pl. Jaroszlavszkoje sossze, Rjazanyjszkij proszpekt, Otkrutoje sossze).

Ily módon élesen kirajzolódtak a városi terület tagozódásának csomópontokként funkcionáló tájékoztató pontjai; amelyekre felfüzdnek, rákapcsolódnak a szomszédos területek - metroállomások, vasútállomások, a városból kivezető, nemrég felépített országutak peremi részei, az egykori falvak helyén felépült izolált lakótelepek. Ezek az új lakótelepek nemcsak a beépítés szakaszosságának köszönhetően különülnek el egymástól, ez gyakran jelentkezik egy új körzet és közvetlen környéke között (pl. Orehovo-Boriszovban), hanem a birtokbavétel egyidejűségének és ezzel kapcsolatban a beépítés egységes jellegének köszönhetően is, mely a városlakó tudatában a körzet izolált képének létrejöttét segíti elő.

A lakáscsere-irodában az ügyfélnek a nyilvántartásba vételekor javasolják, nevezze meg azt a területi sejtet, ahová szeretne elköltözni. A KLI adatainak előzetes feldolgozása, amelyet Vinokurova, T. L. és munkatársai végeztek el, azt mutatta, hogy az olyan lakáscsere-bejelentések, amelyeknél a család létszámában nem következik be változás 27,2%-ot tesznek ki (74 810 eset 1979 I. 1-én), azok pedig 14,1%-ot, amelyeknél nem változik az alapterület. Jóllehet, a nyilvántartólapokon feltüntetik a csere okait, az azonban formális jellegű, ennek alapján értelmetlen lenne következtetéseket levonni.

A csere okairól bizonyos elképzelést kapunk a lakáscsere-irodában nyilvántartott 1000 személy speciális kérdőíves felmérésével, amely azt mutatta, hogy az első helyen a rokonokhoz való közelebb kerülés áll, a másodikon a körzetváltogatás, többek között a saját körzetbe való visszatérés, a harmadik helyen a munkahelyhez való közelség.

Amennyiben arra törekszünk, hogy a lakosságnak a városi környezet különböző részeihez való viszonyulását kiderítsük, azaz a területi sejt jellemzői és a lakosság körében jelentkező népszerűsége közötti kölcsönhatást, akkor azoknak a lakáscserének az adatelemezését kell elvégeznünk, amelyek esetében a család összetétele és a lakás alapterülete nem változik.

Nyilvánvaló, hogy nincs értelme mutatóként használni a körzetből való elköltözésre irányuló bejelentések számát, minthogy nem tudjuk a körzet területének népességszámát (a KLI körzetei semmilyen közigazgatási határral nem esnek egybe). Ennek a mutatónak csak akkor lenne értelme, ha 1000 vagy 10 000 lakosra vetítenénk. Analóg módon

nem szabad értékmutatóként alkalmazni a cseréből következő vándorlási egyenleget sem, mivel ebbe beleszámít az elköltözésre irányuló bejelentések száma is. Egyrészt a körzetek a beépített terület nagysága, a beépítés sűrűsége, az épülettípusok stb. alapján különböznek egymástól, másrészt különbözik egymástól a körzetek lakossága is. Tehát eltérő azon személyek száma is, akik a cseréhez nélkülözhetetlen határozottsággal, céltudatossággal és a területi mobilitás motivációjával rendelkeznek.

Marad az odaköltözésre irányuló bejelentések mutatója. Ez minden esetben jellemzi Moszkvának azon népességét, amely az adott körzetben szeretne lakni. Az odaköltözésre irányuló bejelentések számának mutatóját az adott körzet lakóhelyi feltételei lakossági értékelése indikátorának tekintjük. Ezenkívül ebben az esetben értékelhető komplexen a városi környezet teljes területe, mind a globális optimumhoz való közelség (a városközpont-hoz viszonyított elhelyezkedés, a város többi részével való kapcsolat), mind a lokális optimumhoz való viszony (a lakóhely közelében igénybevehető szolgáltatások választéka és minősége, a beépítés jellege, metroállomás közelsége, a népesség feltételezett uralkodó társadalmi összetétele stb.).

Ennek a mutatónak az alkalmazásakor figyelembe kell venni a városlakók tudatában kialakuló "képzeletbeli térképek"* sajátosságait. A kívánt körzet rendszerint nem konkrét ház vagy utca formájában jelenik meg, hanem elég nagy városrészként. A legnépszerűbb körzetek mellett tűnnek fel a térképen a legkevésbé népszerű körzetek (pl. az Unyiverszityet metroállomás és az Unyiverszityetszkij proszpekt), jóllehet a különbségek aligha annyira nagyok. A mágikus "metro" szó a szomszédos területekről magához vonzza az összes bejelentést. A lakáscsere-iroda munkatársai megjegyzik, hogy az emberek gyakran jelölik meg a metrovonal végállomásánál lévő területet, beleértve a metrovonal utolsó 3-4 állomása körüli részeket. Ez a jelenség világosan látszott az odaköltözések számának térképre vitelekör és figyelembe vettük a mutató területi szóródásának az elemzésekor (a metro vonala mentén minden harmadik-negyedik területi sejtnél felbukkant a mutató számtani középértéke).

Felettébb érdekes lenne a városlakókat meginterjúvolni a lakáscsere előtt és néhány évvel a bekövetkezett lakáscsere után azzal a céllal, hogy megtudjuk, mennyire bizonyultak hitelesnek a városi környezet egyes részeiről a városlakók elképzelései, amelyek különböző informális források hatására alakultak ki, s nem az ottlakás személyes tapasztalatai alapján. Az ottlakás néhány esztendeje alatt a személyes tapasztalat módosítja az életkörülményekről alkotott elképzeléseket és lehetővé teszi a valósággal való szembe-sítést.

A továbbiakban a KLI területi sejteit figyelembevéve 8600 olyan lakáscsere-bejelentést elemzünk, amelyeknél nem változott meg a család összetétele és az alapterület.

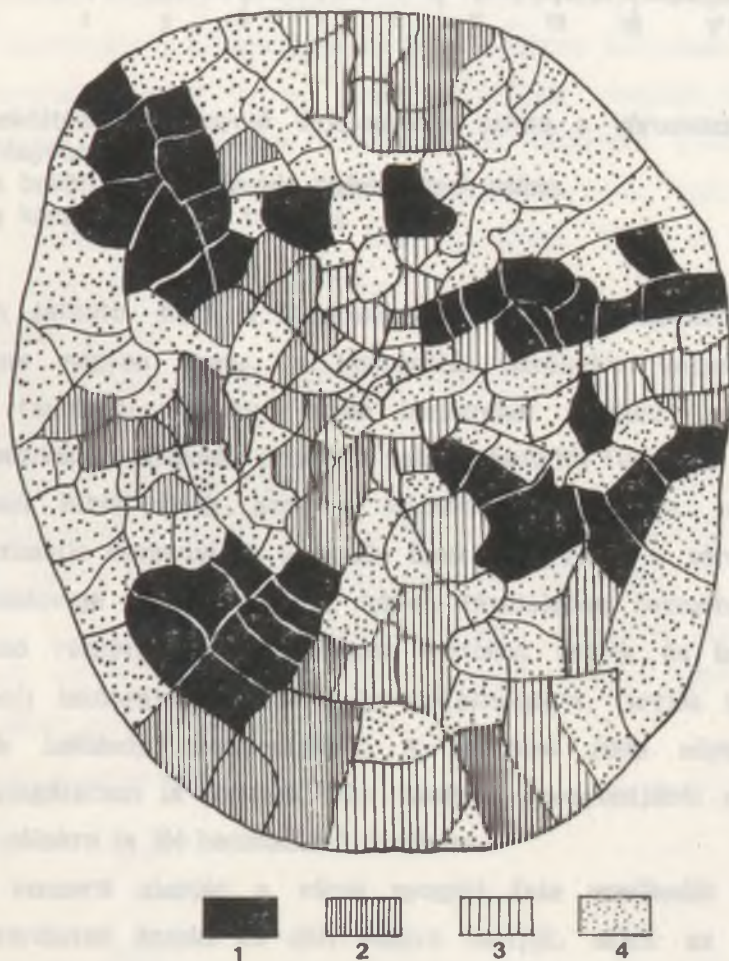
* Itt tulajdonképpen az angol nyelvű szakirodalomból átvett, "mental map"-ról van szó, amit magyarra nehéz megfelelő terminussal átültetni (a szerk. megj.)

Az odaköltözések számának mutatóját a lakossági preferencia indikátorának tekintve abból indultunk ki, hogy bizonyos egyedi motivációk (a rokonok vagy munkahely közelsége) először, nem nagyon gyakoriak, másodsor, bizonyos pont felé közeledve azért mégis azt a körzetet választják, amely a közelben levők közül a leginkább preferált és harmadszor, a 8600 eset áttanulmányozásakor az egyes egyedi esetek előtérbe helyezik az általános tendenciákat a körzetek preferenciájának értékelésében.

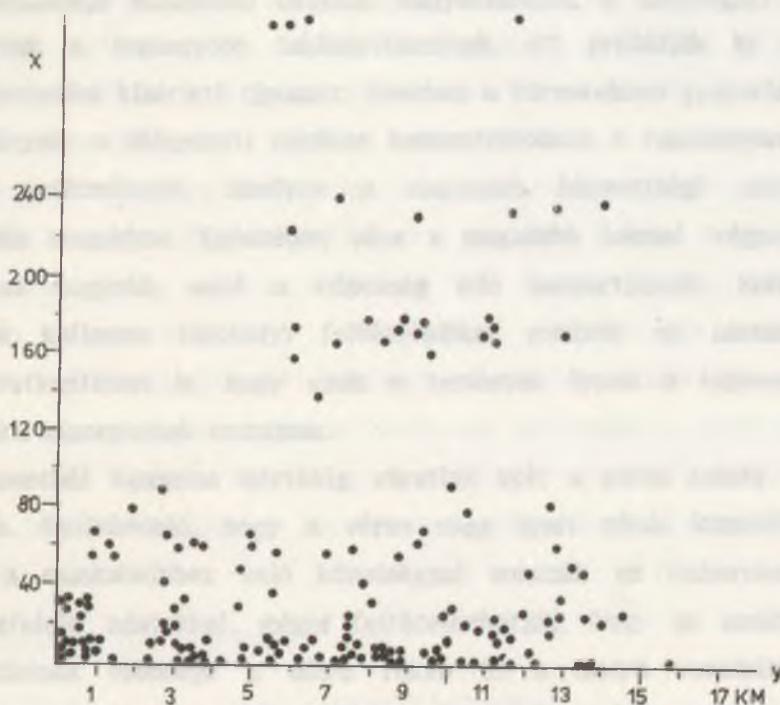
A városföldrajz számára a területi sejt városban elfoglalt helye és lakóhelyi presztízse közötti kapcsolat elemzése az érdekes. Ebben a vonatkozásban váratlan következtetésnek tarthatjuk azt, hogy Moszkva központi részei mint lakóhelyek, gyakorlatilag elvesztették vonzerejüket. Ez látható az odaköltözések számának eloszlását bemutató térképen (1. ábra), valamint azon a grafikonon, amely azt mutatja, hogy a területi sejt városközponttól való távolságától mennyire függ a bejelentkezések száma (az adott esetben központnak a Szadovoje kolcót tekintettük; 2. ábra).

1. ábra A lakóhelyi városi környezet különböző részei vonzerejének lakossági értékelése
a lakáscsere-bejelentések száma: 1 = > 100
2 = 51-100
3 = 21-50
4 = ≤ 20

2. ábra A beköltözésre irányuló bejelentések száma a városközponttól mért távolság függvényében

x = a beköltözésre irányuló bejelentések száma

y = a központtól mért távolság

A grafikonon látható, hogy a Szadovoje kolcón belüli körzetekbe való odaköltözés igényeinek száma nagyon kevés, a központtól távolodva valamelyest emelkedik. A városközponttól távolabbi részeken olyan körzeteket találunk, amelyek nagyobb vagy kisebb népszerűségnek örvendenek, a lokális sajátosságaiktól függően.

Nagyon élesen elkülönülnek azok a körzetek, melyek az odaköltözésre irányuló bejelentések maximális mennyiségét vonzzák. Ezek a körzetek a város különböző részeire esnek, és a Szadovoje kolcótól 5,5-12 km-es távolságban fekszenek. Ily módon éppen a város közbülső részét, amelyet teljesen birtokba vettek és beépítettek, és amely mentes a központi lakónegyedek zajától és zsúfoltságától, tartják jelenleg a moszkvaiak a legvonzóbbnak lakóhely szempontjából. A közbülső zóna népszerűségére mutatnak rá egy másik vizsgálatban is nemcsak mint lakóhely szempontjából optimális környezetre, hanem mint más célokra is jól használható területre.

A lakóhelyi vonzerő alapján a város nyugati fele emelkedik ki (kb. az igények 60%-a), ha a területet északi és déli részre osztjuk, akkor az északi, jóllehet nem nagyon jelentősen (az igények 54%-a). A moszkvaiak által legjobban preferált területek a térképen is kitűnnek, a város északnyugati, délnyugati, északkeleti és keleti szektora.

A körzetek vonzereje különböző okokkal magyarázható: a délnyugati és északnyugati körzetekben folynak a legnagyobb lakásépítkezések, itt próbálják ki a lakóházak és a lakónegyedek termelési kísérleti típusait; ezekben a körzetekben gyakorlatilag hiányoznak az ipari létesítmények; a délnyugati zónában koncentrálnak a tudományos kutatóintézetek és felsőoktatási intézmények, amelyek a magasabb képzettségi szinttel rendelkező népességet vonzzák magukhoz. Egészében véve a magasabb iskolai végzettségű népesség területi mobilitása nagyobb, mint a népesség más csoportjainak. Ennélfogva ezek a körzetek nemcsak kellemes lakóhelyi feltételeikkel vonzzák az ideköltözni vágyókat, hanem annak következtében is, hogy ezek a területek éppen a népesség legmobilisabb kategóriája számára bizonyulnak vonzóknak.

Ebből a szempontból bizonyos mértékig váratlan volt a város keleti részének elkülönülése a térképen. Nyilvánvaló, hogy a város nagy ipari zónái közelében elhelyezkedő körzetek éppen a munkahelyhez való közelséggel vonzzák az embereket. Jóllehet nem rendelkezünk megfelelő adatokkal, mégis feltételezhetjük, hogy az ezekbe a körzetekbe irányuló odaköltözések többsége a délre fekvő és a metro vonalaitól távolabb eső körzetekben lakó munkásokra jut, akik ezekben a körzetekben dolgoznak.

Valamilyen szerepet játszhat az is, hogy a családok, amelyek hétvégi házzal vagy telekkel rendelkeznek a metrovonalak folytatásának tekinthető Rjazany és Gorkij felé vezető vasútvonal mentén, törekszenek ebben a kerületben lakni, hogy a hétvégi nyaralójukhoz átszállás nélkül juthassanak el. Igen valószínű, hogy az adott körülmények további ösztönző szerepet játszhatnak, ha ugyanebben a körzetben a család egy vagy több tagja vállal munkát.

Kísérletet tettünk a lakóhelyi preferenciák rangsorolásának néhány általános törvényszerűségének megvilágítására.

A területi lakóhelyi sejt és földrajzi jellemzői között fennálló kölcsönkapcsolatok általánosított elemzéséhez a Lazarsfeld-féle latens struktúraelemzést (LSE) alkalmazzuk. A KLI területi sejtjeit a következő négy paraméterrel jellemeztük: 1. a városközponttól mért távolság (Y); 2. az átlagos idő tömegközlekedési eszközön, amely alatt az összes többi területi sejt elérhető (T); 3. a város nyugati felében való elhelyezkedés (Z); 4. A város déli felében való elhelyezkedés (J).

A következő egyenleteket kaptuk:

$$P_{Y(X)} = 0,56 + 0,63 X \quad P_{Z(X)} = 0,59 + 0,16 X$$

(1)

$$P_{T(X)} = 0,56 + 0,20 X \quad P_{J(X)} = 0,46 + 0,10 X$$

Az X-nél kapott koefficiens a jellemzőnek differenciális szerepét mutatja a területi sejt vonzerejében. Látható, hogy a vonzerő alapján a legjobban differenciáló tényező a központtól mért távolság a mutató kettős jelölésével a területi sejteket két csoportra osztottuk, a városközponttól mért távolság 7 km-en belül van ($Y=0$); ill. annál több ($Y=1$). Következésképpen, ha szembeállítjuk ezt a két területcsoportot, akkor a 7 km-nél távolabbi területek magasabbra értékelődnek. Kevésbé fontos mutatónak bizonyul az átlagos utazási idő, amely a város egészével való kapcsolattartást, valamint a területi sejtnak a városi folyamatokba való integrálódását jellemzi. Ez a mutató egyben az adott területnek a tömegközlekedési eszközökkel való ellátottságát is jelzi, minthogy jó ellátottság nélkül a megfelelő kapcsolattartás sem lehetséges a város egész területével.

Ha az "észak-dél" mutató helyett a metroállomás meglétét hozzuk be, akkor azt látjuk, hogy az esetek 78%-ában a lakáscsere-bejelentések a metroállomással szomszédos körzetekre esnek.

Az LSE a következő négy egyenletet adja:

$$\begin{aligned} P_{T(X)} &= 0,56 + 0,51 X & P_{\bar{M}(X)} &= 0,22 + 11 X \\ P_{Y(X)} &= 0,56 + 0,45 X & P_{Z(X)} &= 0,59 + 0,08 X \end{aligned} \quad (2)$$

A metro megléte esetén $\bar{M} = 0$, hiánya esetén $\bar{M} = 1$.

A jellemzők összekapcsolódásának táblázatai lehetővé teszik egy olyan táblázat összeállítását, amely a terület jellemzőinek összekapcsolt kiválasztását mutatja lakáscsere esetén (1. táblázat).

1. táblázat A terület jellemzői egyidejű kiválasztásának gyakorisága lakáscsere esetén

Jellemző	Az összekapcsolt kiválasztás gyakorisága			
	T	Y	Z	metro
T	-	4109	3100	3020
Y	4109	-	3302	3495
Z	3100	3302	-	4020
metro	3020	3495	4020	-

Ha a metro közelében fekvő területre esik a választás, akkor az a legvalószínűbb, hogy ez a város nyugati részében lesz található (4020), kisebb valószínűséggel több mint 7 km-re lesz a városközponttól (3495) és ebből következően elég jelentős lesz az az idő, amely alatt a többi terület elérhető (3020).

Ha a kiválasztás azzal kezdődik, hogy a körzetnek a város nyugati felében kell lennie, akkor az a legvalószínűbb, hogy metroállomás közelében fog elhelyezkedni (4020) és kisebb valószínűséggel az $Y = 1$ és $T = 1$ fogják jellemezni. Ebből következően az "M" jellemző erősebb.

Az X-nél kapott koefficiensek az egyenletekben (2) a következő összefüggést adják:

$$T > Y > \bar{M} > Z$$

Ebből következik, hogy egy körzet lakóhelyi vonzerejét a legjobban a körzet és a város többi része közötti kapcsolattartás differenciálja, azután a központtól való távolság, majd a metro megléte.

Az elég alacsony koefficiensértékek azt mutatják, hogy a körzet ezen jellemzői nem a legfontosabbak a lakóhelyi vonzerőt meghatározó tényezők közül. Lehetséges, hogy ilyen jellemzők általában nincsenek is, és a népszerűséget minden esetben individuális jellemzők okozzák, többek között olyanok, mint a divat, a presztizs, a közvélemény stb. Ennek ellenére több mint valószínű, hogy léteznek ezeknek a sajátosságoknak olyan indikátorai, amelyeket még fel kell kutatni. Eddig le kellett mondanunk a hasonló kutatásokban nyilvánvaló és gyakran alkalmazott jellemzőkről, amelyeket feltehetően alkalmazni kell a vizsgálatunkban is. A mutatók listájából a következőket emeltük ki:

1. utazási idő tömegközlekedési eszközökön a város központjáig (perc);
2. a tömegközlekedési eszközök útvonalainak sűrűsége;
3. a körzet elsődleges birtokbavételének az időpontja;
4. a körzet "fővárosisága" (szakértői értékelés);
5. kulturális- és közszolgáltatással foglalkozó intézményhálózat sűrűsége.

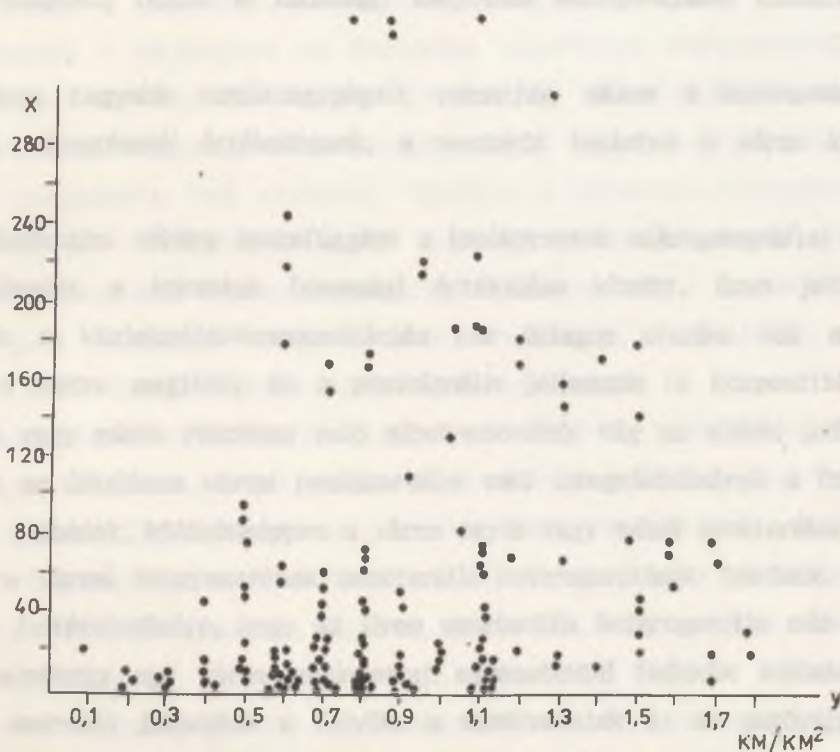
Mindezen mutatók esetében ki lehet mutatni azokat az értékeket, amelyek - úgy tűnik - vonzzák a népességet, azonban ez nem felel meg a valóságnak. Mindenesetre a "minél nagyobb, annál jobb" (az első mutató esetében "kisebb") elve nem működik, másképpen a legnagyobb népszerűségnek a központi kerületek örvendenének. A tömegközlekedési eszközök útvonalának sűrűségmutatója függvényében az odaköltözésre irányuló bejelentések gyakorisági grafikonja azt mutatja, hogy a legnépszerűbb körzetek a város közbülső részén fekszenek (0,6-1,5 km/km² közötti értékek), ugyanakkor a központi rész és a még gyengén birtokba vett periféria nem esnek bele a népszerű körzetek kategóriájába. Látható, hogy a lakóhelyi kényelem szempontjából elegendő

az $1,5 \text{ km/km}^2$ sűrűség; a felszíni közlekedési hálózat további növelése, amely jóllehet a központi területek funkcionálásának biztosításához szükséges, csak csökkenti a terület lakóhelyi értékét.

A városi közlekedés útvonalsűrűségének ismertett határain belül azonban vannak kevésbé népszerű körzetek is. Éppen ezért ezt a mutatót a preferencia közvetlen indikátoraként nem szabad kezelni; a grafikonon bemutatott eredmények is csak még egyféle alátámasztását adják a közbúlsó zóna népszerűségének (3. ábra).

3. ábra A beköltözésre irányuló bejelentések száma a felszíni közlekedési útvonalak sűrűségének függvényében

x = a beköltözésre irányuló bejelentések száma

y = a felszíni közlekedési útvonalak sűrűsége

Hasonló eredmények születtek a városi környezet néhány jellemzőjével végzett regresszióanalízis kiszámításából. A kiszámított egyenletek közül a legjobbnak a következő bizonyult:

$$Y_{\text{bejelentések száma}} = 145,3 + 9,2x_1 + 88,3x_2 + 80,6x_3 \quad (3)$$

ahol x_1 = a felszíni közlekedési útvonalak sűrűsége (lg)

x_2 = a központtól mért távolság, km (lg)

x_3 = a metro megléte

$$F = 37,6 \quad R^2 = 0,30$$

Az egyenlet statisztikailag értelmezhető. Ily módon ez a három jellemző együttesen a lakóhelyi vonzerő eltéréseinek 1/3-át magyarázza.

Következtetések

A lakáscserék statisztikai elemzése mint a városi környezet különböző részei lakossági értékelésének indikátora lehetővé teszi az alábbi következtetések megfogalmazását.

Moszkva központi részei a lakossági megítélés szempontjából elvesztették lakóhelyi presztizsüket.

Ha a város nagyobb területegységeit tekintjük, akkor a legmagasabbra a nyugati és az északi városrészek értékelődnek, a vonzerőt tekintve a város közbülső övezete emelkedik ki.

Sikerült kimutatni néhány összefüggést a lakókörzetek mikrogeográfiai és urbanisztikai jellemzői, valamint e körzetek lakossági értékelése között. Ezen jellemzők közül a legfontosabbak a közlekedési-kommunikációs (az átlagos utazási idő az összes többi városrészbe, a metro megléte), és a pozicionális jellemzők (a központtól való távolság, a város egyik vagy másik részében való elhelyezkedés). Míg az előbbi jellemzők az adott területrésznek az általános városi rendszerekbe való integrálódásának a fokáról tanúskodnak, addig az utóbbiak, különösképpen a város egyik vagy másik szektorában való elhelyezkedés, Moszkva városi környezetének szektorális heterogenitását tükrözik. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy az ilyen szektorális heterogenitás más metropoliszokra is jellemző, minthogy egy város rendszerint egyenetlenül fejlődik különböző irányokban, ebben fontos szerepet játszanak a folyók, a vasútvonalak és az autópályák. A beépítés és a népesség társadalmi-foglalkozási jellemzőinek profilja egyaránt megőrződik, öröklődik a város fejlődésének és növekedésének folyamatában. Moszkvában például a délkeleti szektor új városnegyedeiben ugyanaz a társadalomszerkezet ismétlődik, amely ezen szektornak a központhoz közelebb eső részeiben tapasztalható.

Ezzel összefüggésben a városlakók tudatában meghatározott "image"-a létezik a különböző szektoroknak, amelybe beletartozik ezek presztízse is, és ez szintén nagymértékben meghatározza az egyes lakóövezetek vonezerejének az értékelését egyik vagy másik szektor határain belül.

A leginformatívabb urbanisztikai mutatókból kiválasztott készlet a lakókörzetek preferenciaszintjének 1/3-át magyarázza meg. Ez feltétlenül azt a fontos szerepet bizonyítja, amelyet az ilyen jellemzők játszanak a társadalmi értékelés kialakulásában. Azonban a város egészét tekintve, az urbanisztikai jellemzők nem tölthetik be a lakossági preferenciák indikátorainak szerepét, amennyiben ezen mutatók egy és ugyanazon értékei egyaránt jellemzőek lehetnek a népszerűbb vagy kevésbé népszerűbb körzetekre.

A társadalmi értékelés fennmaradó 2/3-a még további magyarázatra szorul. A társadalomtudományi (elsősorban szociológiai) kutatások eredményei lehetővé teszik

azt a következtetést, hogy a népesség csoportjai (amelyek a minden nap felkeresett helyek mennyisége és fajtája, értékorientációk, életstílus stb. alapján erősen különböznek) a városi környezet különböző részeiről saját, specifikus értékítéleteket alakítanak ki. A lakosság különböző csoportjai esetében nemcsak a közvetlen lakóhelyi környezettel szemben támasztott igények eltérőek (azaz a lokális optimumról alkotott elképzelés), hanem a magasabb hierarchiaszint objektumainak elérhetőségével kapcsolatos elvárások is (területi, időbeni és közlekedési elérhetőség). Míg a népesség egyes csoportjainak életstílusa inkább a közvetlen lakóhelyi környezetre orientált, addig a többi csoport számára fontosabb a lakóhelynek az összvárosi jelentőségű objektumokhoz való közelsége. Ebből következően egyrészt a lakossági preferenciák részletesebb és mélyebb vizsgálatát - a városi környezet része és elemei viszonylatában - a népesség különböző csoportjainak differenciált elemzésével kell elvégezni. Másrészt a különböző lakónegyedek sajátosságaiuk folytán (a nagyobb intézményekhez, a zöldterületekhez és a városközpontokhoz való közelség stb.) különböző népességcsoportokat vonzanak. Ezen népességcsoportok mobilitásától és egyéb jellemzőitől függően a körzeteknek az a társadalmi megítélése, amely a lakáscserék statisztikai adataiban is visszatükröződik.

Ugyanakkor nem kevésbé fontos szerepet játszanak a lakókörzetek lokális építészeti-tervezési sajátosságai is, amelyek nem kaptak helyet ebben a kutatásban. Nyilvánvaló, hogy e jellemzők figyelembevételét és szerepük tisztázását a különböző körzetek társadalmi értékítéletének létrejöttében nem az egész városra globálisan kell elvégezni, hanem részletesebb kutatásokban. Ezek a jellemzők természetesen fontosak a lakóhely megválasztásakor, mégis úgy véljük, hogy alárendelt szerepet töltenek be a városi környezet sajátosságaihoz és az egyes népességcsoportok társadalmi-kulturális jellemző-
hez képest.

IRODALOM

- BAKLANOVA, T. A.: Tyerritorial'naja podvizsnyoszty naszelenyija kak projavlenyije ocenok szredü v uszlovijah krupnogo goroda. In: Gorodszkaja szreda i putyi jijo optvimizacii. Moszkva, IGAN, 1977. p. 55.
- BARANOV, A. V.: Szocial'no-gyemograficseszkoje razvityije krupnogo goroda. Moszkva, Finanszü i sztatyisiztyika, 1981. 192 p.
- BELINSZKIJ, A. J.: Gyinamika rasszelenyija i podvizsnyosztyi zsityelej bol'sogo goroda. Obzorü po problemam bol'sih gorodov. 1977. No. 4. p. 77.
- Gorod: problemü szocial'nogo razvityija. Leningrád, Nauka. 1982. 172 p.
- KABAKOVA, Sz. I.: Gradosztroityel'naja ocenka tyerritorij gorodov. Moszkva, Sztrojizdat, 1973. 152 p.

A NÉPESSÉG TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSÉNEK SZOCIÁLGEOGRAFIAI SAJÁTOSSÁGAI EGY METROPOLISZBAN*

BARBAS, N. B.

A népesség területi elhelyezkedése egy városban különböző folyamatok hatására jön létre. A városrészek genezise, történelmi fejlődésének sajátossága és funkcionális specifikuma, a rekonstrukció és az új építkezés menete jelentős belső különbségeket eredményeznek többek között a népesség társadalmi-foglalkozási jellemzőiben és a demográfiai folyamatokban. Ezen sajátosságok megismerése nagyon fontos a városban végbemenő folyamatok megértéséhez, valamint a lakosság optimális életkörülményeinek kialakításához, figyelembe véve a népesség különböző társadalmi-demográfiai csoportjai életstílusának sajátosságait és igényeit.

Moszkva különböző részein élő 5321 család reprezentatív vizsgálata azt mutatta, hogy a tanulmányozott részek között néhány olyan típust lehet elkülöníteni, amely az ott élő népesség társadalmi-foglalkozási szerkezete alapján különbözik egymástól.

1. típus. Az anyagi termelésben résztvevő szakmunkások és szakemberek magas koncentrációja jellemzi. Ezek a körzetek Moszkva keleti részén helyezkednek el, ahol sok olyan hatalmas iparvállalat található, amelyek gyakran építettek lakásokat saját munkásaiknak a vállalat szomszédságában. Másrészt sok ember arra törekszik, hogy közelebb éljen munkahelyéhez és ennek érdekében lakást cserélnek. Ily módon a terület funkcionális karakterisztikája nagymértékben meghatározta az itt élő népesség társadalmi-foglalkozási szerkezetét is.

2. típus. A város délkeleti, ugyancsak ipari övezetében elhelyezkedő körzetek, ahol a társadalmi-foglalkozási összetétel némileg különbözik az első típustól. Itt az anyagi és nem anyagi termelés szakembereiből egyaránt nagyon keveset találunk, ugyanúgy egyetemista nőkből és háziasszonyokból is, de viszont az anyagi termelés szakképzett munkásai erősen koncentrálódnak ebben a térségben (a mintánk alapján a munkások esetében itt a legmagasabb a lokalizációs koefficiens).

3. típus. A nem anyagi termelés szakembereinek és az eltartottaknak (főleg egyetemista nők) magas koncentrációja és az anyagi termelés szakképzett munkásainak alacsony

---

* Eredeti címe: Szocial'no geograficeszkije oszobennosztyi rasszeleniya v krupnom gorogye. In: Raitviir, T.V. (szerk.): Prikladnűje szocial'no-geograficeszkije issledovaniya. Tartu, 1984. pp. 58-62.

koncentrációja jellemzi. Ez a típus Moszkva területének délnyugati részén található ("oktató-tudományos" körzet), valamint a városközpont bizonyos részein.

4. típus. A népesség társadalmi-foglalkozási szerkezetében egyik kategória sincs túlsúlyban. Ez a típus Moszkva nemrégiben felépített és betelepített perifériájára jellemző. Ezekben a körzetekben még nem alakultak ki tisztán kifejezett funkcionális terek, ezért ezekre a körzetekre a legnagyobb mértékben jellemző a népesség társadalmi-foglalkozási szerkezetének "esetleges" összetétele.

A társadalmi-demográfiai mutatók változása Moszkva területének különböző körzeteiben arról tanúskodik, hogy a város különböző körzeteiben a népesség újratermelődésének társadalmi-demográfiai folyamatai eltérőek, az emberek meghatározott területi közösségei alakulnak ki; akiket az köt össze, hogy a városi környezet azonos feltételei között élnek, alávetik magukat a környezet hatásának és alkalmazkodnak hozzá. Magától értetődően ezek a közösségek a legkülönbözőbb folyamatok hatására keletkeznek, de arról is lehet beszélni, hogy lényeges szerepet játszik ezek közül a városi környezet jellege is.

A város meghatározott részén élő népesség területi közösségének társadalmi-demográfiai karakterisztikája a következő, egymással szoros kölcsönkapcsolatban álló folyamatok hatására jön létre.

1. A területi "sejt" betelepítése meghatározott társadalmi-demográfiai jellemzőkkel rendelkező népességgel.

2. A területi "sejt" népessége családszerkezetének változása a családi életciklusok stádiumainak megfelelően.

3. A népesség átrendeződése a lakáscserék következtében.

4. A lakóhely körzetében létrehozott munkahelyek szerkezetének hatása a népesség foglalkoztatására.

A városokra egyfajta párhuzamosság jellemző a lakókörzetek és az azokat benépesítők között. Minél öregebb egy körzet, annál nagyobb az ott élő időszerű népesség aránya. Ennek megfelelően a fiatalabb, nemrég felépített és benépesített kerületekben magasabb a fiatalabb korosztályok aránya; a népesség mintha a lakókörzet öregedésével párhuzamosan "öregedne".

Valami hasonló jellemző a népesség társadalmi-foglalkozási szerkezetének dinamikájára is. A kisebb városokban a népesség társadalmi-foglalkozási jellemzőinek a kapcsolata a lakókörzet keletkezésének idejétől világosabban nyomon követhető, mint a nagyvárosokban. Például egy nagy iparvállalat építése egy kisebb városban kiváltja a munkások bevándorlását, akik a kimondottan számukra épülő lakókörzeteket népesítik be. Ennek eredményeként nemcsak a város népességének társadalmi-foglalkozási szerkezete változik meg egészében, hanem kialakul a régi és az új körzetek közötti differenciálódás lakosságuk társa-

dalmi-foglalkozási jellemzői alapján. Hasonló folyamat játszódik le a nagyvárosokban is, amelyek közül soknak a peremén egyéni beépítésű területek találhatók (egykori munkás-telepek), ahol mindmáig a munkásság van többségben.

Minden város fejlődésének történetében szakaszokat lehet elkülöníteni, amelyekre a meghatározott korú és foglalkozású népesség területi növekedése és beáramlása a jellemző.

Ennek következtében, először, a város területébe beletartoznak az egyes korábban beépült részek a népességnek a már kiformalódott területi közösségeivel együtt, másodszor, az újonnan érkezett népesség az új lakókörzeteket foglalja el és részben keveredve az életkörülményeiket javító öslakossággal, létrehozza ezekben a beépítés alatt álló körzetekben a népesség új területi közösségeit. Ez utóbbiak társadalmi-foglalkozási és demográfiai jellemzőit a bevándorlók jellemzői határozzák meg, amelyek a város fejlődésének különböző szakaszaiban a népgazdaság fejlődésének szükségleteitől és sajátosságaitól függően változnak. Azonban a bevándorlók és a város régi körzeteiből áttelepült lakosok keveredésének jóvoltából (a leromlott épületek lebontása vagy az életkörülmények javítása eredményeként) az új lakókörzetek népességének társadalmi-foglalkozási struktúrája rendszerint hasonlít egészében véve a város népességének szerkezetéhez: nem jellemző rá egyik vagy másik népességcsoport dominanciája sem. Az új lakónegyedek demográfiai szerkezetére a fiatal korosztályok dominanciája a jellemző, mivel ezek a bevándorlók szerkezetében is a túlnyomó hányadot képviselik és az új körzetbe a demográfiai értelemben aktívabb és perspektívikusabb fiatal családok költöztek be.

A várostervezés mai gyakorlata a népesség területi elhelyezkedésének konkrét társadalmi-demográfiai sajátosságainak hiányos ismeretétől szenved. A gyakorlat tökéletesítésének egyik fontos iránya annak tudatosítása, hogy a város területének különböző körzeteihez differenciált városépítészeti megközelítésre van szükség.

A BEVÁNDORLÓK ADAPTÁCIÓJA A LETT SZSZK VÁROSAIBAN*

BARANOVSZKIJ, N. D.

A Lett SZSZK-ban, sok más köztársasághoz hasonlóan, a vándorlás a városok felé irányul, ez a falusi népességszám csökkenésének elsődleges oka. Míg az egész Szovjetuniót tekintve a falusi lakosok városba áramlásának a mértéke a 60-as évek második feléig a falusi népesség természetes szaporulatának közelében volt, így a falusi népesség száma alig változott, addig Lettországból mindig lényeges eltérések mutatkoztak.

A Lett SZSZK falusi népessége a köztársaság létrejötte óta egyfolytában fogyott. 1960 és 1970 között a falusi népesség 10%-kal, 1970 és 1981 között 14%-kal csökkent. Ennek következtében a falusi népesség aránya 1982-ben 30%-ot tett ki, míg a Szovjetunió egészére vonatkozóan ez az arány 36% volt.

Lettországban jól megfigyelhető a többlépcsős népességmigráció. A más köztársaságokból bevándorlók közel fele először a falvakban települ le, azután középvárosokba költözik át, majd innen a nagyvárosokba megy. Ez a lépcsőzetesség arról tanúskodik, hogy a bevándorlók jelentékeny hányada lakóhelyének kiválasztásakor már korábban az időleges letelepedésre orientálódik. Ennek objektív és szubjektív okai egyaránt lehetnek.

Az objektív okok között említhető a bejelentőlapokkal kapcsolatos nehézségek vagy pedig az, hogy a kiválasztott lakóhelyen a korábban szerzett szakmában nem könnyű elhelyezkedni stb. A szubjektív okok elsősorban azzal kapcsolatosak, hogy a bevándorlóknál az új környezetben új érdekek és igények jelentkeznek, melyek kielégítésére kedvezőbb feltételeket kínálnak más lakóhelyek. Változik a bevándorlók érdekstruktúrája, módosul a meghatározott társadalmi értékekhez és a kiválasztott lakóhelyhez való viszonyuk.

Az érdekstruktúra kialakulásában nagy jelentősége van az informális kapcsolatoknak, amelyek a bevándorló és munkatársai, szomszédai, valamint más emberek között jönnek létre.

A reprezentatív felmérések eredményei azt mutatják, hogy nagyon sok esetben az új lakóhelyre való elköltözés előtt a bevándorló nem rendelkezett elegendő objektív információval az ottani élet- és munkakörülményekről. Ez igen megnehezíti a bevándorló alkalmazkodását az új lakóhelyen.

A bevándorló és környezete közötti labilis kapcsolatok esetében az adaptációs folyamat rendszerint nehezen zajlik le. Néhány adat arra derít fényt, hogy a bevándorlók csupán

---

* Eredeti címe: Adaptacija migrantov v gorodah Latvviszkoj SZSZR. In: Vasziljeva, E.K. (főszerk.): Na novom mesztje. Populjarnaja gyemografija. Vűp. 13. Moszkva, Finanszu i Sztatyisztika, 1984; pp. 64-73.

43%-a marad 2 évnél hosszabb ideig a kiválasztott lakóhelyén. A nők esetében ez eléri az 53%-ot, míg a férfiaknál mindössze csak 36,5%. A kötődés alacsony szintjének következtében a férfiak mobilitása lényegesen magasabb, mint a nőké.

Ha a népesség egyes csoportjait nem és kor szerint hasonlítjuk össze, lényeges különbségeket tapasztalunk a kötődésben. Egészében véve a kötődés a nőknél minden korcsoportban magasabb, mint a férfiaknál. Míg a nőknél a kötődés átlagos mutatója meglehetősen állandó, addig a férfiaknál az életkor növekedésével ennek a mutatónak a csökkenése figyelhető meg.

Ez a jelenség a legjobban a munkaképes korban lévő férfiaknál figyelhető meg. Éppen ez a korcsoport adaptálódik gyengén a kiválasztott lakóhelyen, ezért gyakran kényszerű többszöri elvándorlásra is.

Lettországban a bevándorlók kötődése a falvakban és a városokban egyaránt viszonylag alacsonynak tekinthető. Ezt igazolta az 1980-ban végzett reprezentatív vizsgálat is. A köztársaságban átlagosan csak minden hatodik bevándorló lakott tíz évnél hosszabb ideig lakóhelyén, azaz állandó lakosként vehető számításba.* A kutatás arra is rámutatott, hogy az egyik városból a másikba vándorló személyek 56%-a öt évnél kevesebb ideje tartózkodik új lakóhelyén. A faluról városba költözők között ez az arány elérte a 74%-ot.

Lettországban, akárcsak az egész Szovjetunióban, a népességvándorlás a városok között a legintenzívebb, a leggyengyebb pedig a város-falu irányban. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint a lakóhelyváltoztatók aránya alapján a második helyen a falu-falu, a harmadik helyen a falu-város irányú migráció volt. A 70-es évek végén bizonyos mértékű változás következett be, a második helyre került a falu-város migráció.

Mindezekből látható, hogy Lettországbán a bevándorlók a városi életre orientálódnak, s ez a tendencia egyre növekszik. Míg 1970-ben a bevándorlók 60%-a városokban telepedett le, ez a 70-es évek végén még nagyobb arányú lett. Ebben a helyzetben különös jelentősége van a városokba bevándorlók adaptációja vizsgálatának és a bevándorlók kötődésére ható legfontosabb tényezők feltárásának.

Lettországban három jelentős vizsgálat folyt a népesség migrációjával kapcsolatban (1972, 1973, 1980), amelyek lehetővé tették a népességvándorlás motívumainak pontosabb megismerését. A rendelkezésre álló anyagok elemzése azt mutatja, hogy lényegesen megváltozott a népességvándorlás motívumainak a szerkezete mind városi, mind pedig falusi viszonylatban. Az egyik városból a másikba, valamint a faluról a városba költöző személyek között egyaránt csökkent azoknak az aránya, akiknél az áttelepülést a fizetés növelésének a szándéka motiválta.

-----
*

A szovjet demográfiai irodalom azokat tekinti állandó lakosoknak, akik az adott lakóhelyükön tíz évnél régebben élnek. A népszámlálásoknál használatos "állandó népesség" fogalma különbözik ettől (a szerk. megjegyzése)

A kilencedik és tizedik ötéves terv során jelentősen megnőtt az összes alacsonybértű munkakategóriában a minimális munkabér. Nyilvánvalóan ezek a változások tükröződnek vissza a népességmigráció motívumaiban. A vándorlás motívumainak szerkezetében csökkent azon esetek aránya, amikor az emberek azért változtattak lakóhelyet, hogy könnyebben juthassanak hozzá a közszükségleti cikkekhez. A 70-es évek végén átlagosan minden tizedik városba költöző személy ezt az okot nevezte meghatározónak.

A népességvándorlás motívumainak szerkezetében nőtt a demográfiai okok következtében (családalapítás, házasságfelbontás, családi kapcsolatok felújulása) lezajló lakóhelyváltások aránya. A vizsgálatokból kiderült, hogy megnövekedett az egyéb motívumok szerepe. A részletesebb analízis kimutatta, hogy a motívumcsoport 75-80%-a a szabadidő eltöltésének jobb lehetőségével függ össze (lásd 1. táblázat).

Kutatásaink alapján meg kell jegyeznünk, hogy a vándorlás motívumainak szerkezetében növekszik a termelési tényezők és a szabadidő eltöltésének a jelentősége.

1. táblázat A bevándorlás főbb motívumai a Lett SzSzk városaiban*

A bevándorlás motívumai	Városból érkezők (%)		Faluból érkezők (%)	
	1972	1980	1972	1980
Nagyobb munkahelyválaszték	10,9	10,4	12,7	16,3
A szakmai előbbrejutás jobb lehetőségei	3,8	4,4	5,1	6,6
A munka jellege és tartalma megváltoztatásának nagyobb lehetőségei	9,1	9,8	4,6	6,1
A fizetés növelésének lehetőségei	10,9	5,3	12,0	4,7
A közszolgáltatások javításának lehetősége	13,4	13,2	20,9	19,3
A lakáskörülmények javításának lehetősége	13,3	13,7	9,4	9,6
A közszükségleti cikkekkel való jobb ellátottság	8,8	3,5	11,0	1,2
A tanulás folytatásának jobb lehetősége	6,6	6,5	9,3	8,4
Családalapítás, családfelbomlás	16,7	19,3	9,2	14,0
Egyéb motívumok	6,5	13,9	5,8	13,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* Mindkét reprezentatív felmérés csak a munkaképes korú népességre terjedt ki (a szerk. megj.)

A migráció motívumai és a megfelelő igények kielégítésének reális lehetőségei meghatározzák a bevándorló viszonyát a kiválasztott lakóhelyhez, és visszatükröződnek a lakóhelyhez való kötöttségben. Mindez hat a bevándorlás eredményességére, tartósságára. Kutatásunk eredményei rámutattak arra, hogy az új lakóhelyhez való viszony a vándorlás irányától és a bevándorló életkorától függően változik. Így az egyik városból a másikba átköltöző személyek 68%-a megjegyezte, hogy az új lakóhely jobban tetszik, mint a korábbi; közülük 28% viszont a kiválasztott lakóhellyel elégedetlen volt. A bevándorlók életkorának növekedésével emelkedik azoknak az aránya, akik meg vannak győződve arról, hogy a korábbi lakóhelyükön jobban érezték magukat. Ebben az esetben erős hatást gyakorolnak a korábban létező információs kapcsolatok. Évek múltával a kapcsolat megerősödik, és annál nehezebb az új lakóhelyhez való alkalmazkodás.

Ha a faluról a városba bevándorlókat nézzük, akkor a motivációk másfajta összefüggései figyelhetők meg. A bevándorlók 73%-a úgy vélte, hogy az új lakóhely jobban tetszik neki, 38%-a közülük azonban elégedetlen volt a kiválasztott lakóhellyel. Az elemzés azt mutatja, hogy ezek lényegében a kis- és középvárosokba bevándorolt személyek. Túlnyomó hányaduk távlatilag azt tervezi, hogy Rigában, vagy Lettország nagyobb városában (Daugavpils, Liepaja) vagy dinamikusan fejlődő regionális központjaiban (Ekabpils, Valmiera stb.) telepszik le.

Jellemző, hogy a bevándorlók életkorának növekedésével emelkedik az egykor falun élt személyek aránya. Ezek az emberek, eltekintve attól, hogy városba költöztek, még mindig a falusi életmódot preferálják. Ez megnehezíti a városban való adaptációjukat. Néha rendkívül nehéz a pszichológiai korlátokat leküzdeni, és a falusi életmódot elutasítva megszokni a városi életstílust. Kutatásunk adatai alapján minden ötödik, 30 éves vagy annál idősebb, faluról bevándorolt személy azt állította, hogy a falusi élet jobban tetszett neki, mint a városi. Ezek közül azonban csak minden harmadik szándékozik visszatérni falujába.

Lettországban is növekszik az ingázók száma. A migrációnak ez a típusa szoros kapcsolatban áll az állandó vándorlással és sok esetben előkészítő szakasza a végleges lakóhelyváltoztatásnak. Különösen erős az ingázás a falvak és a városok, valamint a kisebb és a nagyobb városok között. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint csak Rigába naponta 26000 fő járt be dolgozni. A Rigába bejáró ingázók az utazással, csak egy irányban, naponta 83 percet töltenek el. Ez a nagy idővesztés arra ösztönzi az ingázókat, hogy az első adandó alkalommal megpróbálnak véglegesen letelepedni a fővárosban. A Rigába ingázók 90%-a, a ha a lakáskörülmények rendeződnének, az állandó letelepedést választaná.

Az ingázók száma az országban folyamatosan növekszik. Ez a folyamat egyidőben megy végbe a vándorlók számának csökkenésével. Bizonyos mértékig ezek a folyamatok

kölcsönösen feltételezik egymást. Általánosságban el kell ismerni, hogy az ingázás pozitív hatást gyakorol a bevándorlás eredményességére. Megkönnyíti és meggyorsítja a bevándorlók adaptációjának folyamatát, amennyiben a bevándorlóknak a beköltözés előtt stabil társadalmi- és munkakapcsolatai alakultak ki az új lakóhelyen.

A népességvándorlás mindenféle népességmozgással szoros összefüggésben van. A legszorosabb kapcsolat a migráció és a dolgozók ágazati mobilitása között mutatható ki.

Különböző vizsgálatok adatai azt bizonyítják, hogy a népgazdasági ágazatot változtatók 77%-a lakóhelyet is változtat. Ez alapvetően a faluról a városba vándoroltakra érvényesek.

A városok közötti vándorlók a lakóhelyváltogatáskor a legtöbb esetben megmaradnak a népgazdasági ágazatukban és megtartják korábbi szakmájukat. Ugyanakkor a városba költöző falusiaknak rendszerint nemcsak ágazatot kell változtatniuk, hanem új szakmára kell átorientálódniuk. Ez a kényszerű foglalkozási átrétegződés nagyon sok esetben megnehezíti az új lakóhelyhez való alkalmazkodást.

A Lett SzSzK-ban a munkaképes korú népességre kiterjedő vizsgálatok azt mutatják, hogy a vándorlásban résztvevők iskolázottsági szintje átlagban magasabb, mint a köztársaság népességéé és a vándorlásban részt nem vevő lakosságé. A legszembevetőbb különbség ebben a vonatkozásban a teljes falusi népesség és a városokba beköltöző falusi népesség között figyelhető meg.

A köztársaság falusi térségeiben a fiatalok körében még nagyon elterjedt a városokba való beköltözés szándéka. Ehhez a jelenlegi oktatási rendszer is nagyban hozzájárul. Lettország sok falusi körzetében nincs elegendő középfokú oktatási intézmény. Ennélfogva a falusi gyerekek gyakran a környező városokban folytatják középiskolai tanulmányaikat, és így már a tanulás éve alatt jelentős mértékben adaptálódnak a városi környezethez. Ezek után érthető, hogy az iskola befejezésével a városokban akarnak maradni. Ezenkívül a városi iskolákban folyó szakmai orientációs munka alapvetően a népgazdaság ipari ágazataiban végzendő tevékenységre készít fel.

Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy a falusi fiatalság gyengén adaptálódik az először kiválasztott lakóhelyhez. Ez a réteg igen aktívan kapcsolódik be azoknak a vándorlóknak a folyamába, akik egyik városból a másikba költöznek. A fiataloknak éppen ez a hányada az, amely az új lakóhelyen egy évnél rövidebb időre telepszik le. 3-5 év alatt a köztársaság több városában megfordulnak, közben foglalkozást is változtatnak néhányszor. Jellemző, hogy közöttük a legnagyobb a munkafegyelem ellen vétők aránya.

A köztársaságban első rendű társadalmi és népgazdasági jelentősége van annak a munkának, amely a népességmigráció eredményességének fokozására, az új lakosok adaptációjának megkönnyítésére és meggyorsítására irányul. Ezzel szoros összefüggésben olyan

komplex kutatást kell folytatni, amely felöleli a fiatalság szakmai orientációjának vizsgálatát, a munkások adaptációját elősegítő progresszív munkaformák kifejlesztését, a falusi iskolahálózat fejlesztésében tapasztalható hiányosságok felszámolását. A munkaszervezeti formák közül a legnagyobb lehetőségek a brigádok előtt állnak. A közösség összeforrottsága a káderek közötti kohéziós erő fontos tényezője.

A kutatás a magyar fiatalok körében a következő kérdéseket vizsgálja:
1. A fiatalok munkavégzési attitűdjének jellemzői.
2. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.
3. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.

A kutatás célja a magyar fiatalok körében a következő kérdéseket vizsgálja:
1. A fiatalok munkavégzési attitűdjének jellemzői.
2. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.
3. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.

A kutatás célja a magyar fiatalok körében a következő kérdéseket vizsgálja:
1. A fiatalok munkavégzési attitűdjének jellemzői.
2. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.
3. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.

A kutatás célja a magyar fiatalok körében a következő kérdéseket vizsgálja:
1. A fiatalok munkavégzési attitűdjének jellemzői.
2. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.

1. A fiatalok munkavégzési attitűdjének jellemzői.
2. A munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.

* Magyarországi Ifjúsági Szervezetek Szövetsége (MISZ) és a Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége (MISZ) általános iskolai végzettségű fiatalok körében a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.

* A Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége (MISZ) általános iskolai végzettségű fiatalok körében a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével, a munkavégzési attitűdjük összefüggése a fiatalok általános iskolai végzettségével.

A VÁROSLAKÓK MAGATARTÁSMODELLJEI A SZABADSÁG IDEJÉN*

VOSILJUTE, A.

A szabadság a munkán kívül eltöltött idő leghosszabb periódusa, amelyre jellemző:

1. a munkafolyamattól való elszakadás;
2. a megszokott környezet felcserélése (lakás, város) más, elsősorban természeti környezetre;
3. a tartózkodási hely, a közösségi partnerek és a viselkedési stílus kiválasztásának nagyobb szabadsága.

A szabadság mint szociális jelenség bizonyos értelemben (amikor az eltöltés helye megváltozik) az epizodikus migráció egyik formájának tekinthető az összes ezzel járó következménnyel együtt, különösen a nagyvárosok és a rekreációs települések infrastruktúrája megváltozása esetén. Adataink szerint** a megkérdezetteknek csak mintegy 22% maradt otthon a szabadsága ideje alatt. Mint ahogy azt a külföldi kutatások eredményei mutatják, a nyári üdülési szezonban a pihenésre vágyók tömegei lerontják és szennyezik a természeti környezet fizikai állapotát, továbbá túlszűfolttságot okozva, csökkentik a szabadság eltöltésének hatékonyságát. Ily módon a környezet minősége - az ott levő rekreációs objektumok következtében - tenger, tó, erdő, építészeti, történelmi stb. műemlékek, "második és harmadik otthon" - és a szabadság (pihenés, üdülés) tartalmassága között kölcsönkapcsolat áll fent, vagyis a környezet-pihenés rendszer valamelyikében bekövetkező változás a másikban is jelentkezik.

A rekreáció mint a szabadidő strukturális része és az aktív, valamint az emocionális jellegű tevékenység egyes formáinak komplexuma fontos társadalmi probléma, amelynek tanulmányozása lényeges információkat biztosít a szükséges anyagi bázis tökéletesítéséhez, továbbá a környezettel és a személyiség fejlődésével adekvát magatartásmodellek kialakításához.

Kutatásaink adatai alapján a szabadság eltöltésének lehetséges variánsai közül néhány, a modern városlakókra jellemző modell különíthető el:

- 1 - falun töltötték a szabadságukat, általában a rokonoknál (23%);
- 2 - otthon maradtak a szabadság ideje alatt (22%);

---

* Eredeti címe: Mogyeli povegyenyija gorodszkih zsiyelej vo vremja otpuszk. In: Raitviir, T.V. (szerk.): Prikladnūje szocial'no-geograficeszkije isszledovanyija, Tartu, 1984. pp. 143-147.

** A kérdőíves felmérés Siauliai (130 ezer lakosú város a Litván SzSzK-ban) ipari központ 2211 lakosára terjedt ki, a minta felölelte az összes társadalmi-foglalkozási csoportot (a szerk. megj.).

- 3 - turistautakon vettek részt (16,4%);
- 4 - spontán módon utaztak üdülőhelyekre (14,2%);
- 5 - szanatóriumban vagy üdülőben töltötték a szabadságukat (12,1%);
- 6 - dácán üdültek (8,8%).

A modellek megkülönböztetésének fő kritériumai közé sorolható a környezeti feltételek sokfélesége és az üdülő népesség szabadság alatti tevékenységének a tartalma. Az objektív feltételekből, az üdülő népesség társadalmi-demográfiai jellemzőiből és az üdülésre való beállítottságból adódó szabadság alatti magatartás nemcsak a különféle rekreációs tevékenységekben nyilvánul meg, hanem a környezettel való kölcsönhatásban, a társadalmi kapcsolatok jellegében és az emóciók sajátosságaiban. A közvéleményben a szabadság optimális eltöltésével kapcsolatban különböző értelmezések léteznek: pl. az utazás (a legnagyobb presztízse a külföldi utazásnak van), amely a kirándulások izgalmával párosul, üdülés kényelmes feltételek között, tengerparti nyaralás stb. A szabadságeltöltési modell kiválasztásában nagy jelentősége van mind a megfelelő üdülési-pihenési szálláshelyek meglétének (szanatórium, üdülő, turistaház stb.), mind pedig az egyes társadalmi csoportok igényeinek és rekreációs "tudata" fejlettségi fokának (beállítottság, társadalmi normák). Kutatásunk eredményei arra engednek következtetni, hogy az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok között különbség van a szabadság környezetének és tartalmának kiválasztásában (ez szintén bizonyos magatartásbeli sztereotípiákat vet fel) és az üdülési-pihenési formákkal szemben támasztott igényekben.

A falun eltöltött szabadság inkább a faluról jött fiatalokra jellemző, akik gyakran rossz körülmények között élnek a városokban (a 29 évenél fiatalabb korcsoport 1/3-a, a 35-49 évesek 17%-a, az 50 évesnél idősebbek 9,3%-a töltötte szabadságát falun). Falun a legnagyobb arányban a munkások, a mérnökök és a technikusok nyaralnak, kevesebbet találunk a szolgáltatási szférában dolgozók és az alkalmazottak közül, még ritkábban töltik szabadságukat itt a gazdasági, a közigazgatási vezetők, a tudományos dolgozók és a tanárok. A szabadság alatti tevékenységben nagy hányadot foglal el a fizikai munka: mezőgazdasági és építési tevékenység (a férfiaknál), valamint háztartási munka (a nőknél). A munka intenzitása és terjedelme függ a házigazdák és a rekreánsok rokoni kapcsolatainak és viszonyainak közelségétől, valamint a paraszti gazdálkodás erősségétől. A környezeti faktor és az anyagi eszközökkel való takarékoskodás motiválja az ilyen jellegű szabadságeltöltési modellt. Ezzel kapcsolatban különös jelentőséget nyer a falusi területek rekreációs potenciáljának a fejlesztése és a lakásállomány növelése. A szabadságra érkezők hozzájárulnak bizonyos magatartásminták elterjedéséhez (pl. az anyagi és a kulturális szükségletek), a városi és falusi életstílusok diffúziójához.

Otthon általában anyagi és háztartásvezetési okokból maradnak, ez mindenképpen negatív hozzáállást jelent a rekreációhoz. Ennek a modellnek a szerkezetére a háztartásban vég-

zett munka, a keresetkiegészítő tevékenység és a rövid ideig tartó pihenés jellemző. Az ipari dolgozók reprezentatív vizsgálatának adatai alapján a szabadság ideje alatt a munkások 6,4%-a, a mérnökök és technikusok 5%-a (átlagban egy nap esett egy munkásra és 0,8 nap egy mérnökre vagy technikusra) folytatott keresetkiegészítő tevékenységet, nagyobb mértékben az idősebb korosztályhoz tartozó férfiaknál volt ez megfigyelhető. A második modellre a kollektív pihenőterületekre* való, rövid időtartamú utazások a jellemzők. A "második otthon" megszerzése, főként a kollektív területeken feépített ház formájában (a megkérdezettek 1/3-a rendelkezett ilyen házzal) kiszélesíti a városlakók gazdasági tevékenységét a víkendek és a szabadságok alatt. Ez progresszív forma a család fizikai értelemben vett rekreációjában és hozzájárul a városi és falusi életmód pozitív cseréjéhez. A rövid idejű kiutazások gyakorisága, tartalma és tartama a rekreációs, természeti objektumok közelségétől és vonzerejétől, az anyagi helyzettől, elsősorban a személygépkocsi meglététől (a felmérésünk szerint a munkások 22,6%-a, a mérnökök és technikusok 34%-a rendelkezik gépkocsival), valamint a rekreánsok érdekorientációjától függ. A pihenés szuburbán feltételeinek további javulása esetén az otthon maradó városlakók szabadságának tartalmassága gazdagodni fog.

A turizmus a pihenés egyik legperspektívikusabb formája, amelyre a mobilitással együttjáró üdülés-pihenés, a természettel és a kulturális emlékekkel való találkozás a jellemző.

A turizmus a modern ember számára a szabadság általánosított arculatát jelenti, lehetőséget ad neki arra, hogy az autentikusságot keresse a kultúrában, a történelemben és a természetben.

A szabadság eltöltésének negyedik, szinte minden korosztály számára egyformán népszerű formája az üdülőhelyekre történő spontán ("vad") utazás (14,2%). Ez a szabadságeltöltési modell inkább a nőkre jellemző (kivéve a 24 évnél fiatalabb korosztályt), és általában a szolgáltatási szférákban dolgozók és az alkalmazottak körében népszerű. A szabadságukat ily módon eltöltők magatartásában valószínűleg a rekreációra való erős beállítottság dominál.

Az ismertetett elemzés arra mutat rá, hogy az egyes társadalmi-foglalkozási csoportoknál különbségek vannak a szabadságeltöltési orientációkban és igényekben, valamint bizonyos csoportoknál szükséges a szabadság alatti rekreációs tevékenység aktivizálása. A rekreációs igényeknek, a szabadságeltöltés helyének és tartalmának pontosabban kell tükröződnie a dolgozó közösségek társadalomfejlesztési terveiben.

---

* Állami tulajdonban levő, a lakosságnak pihenésre-üdülésre és saját szükségleteire való termelésre bérbe adott területek (a szerk. megj.).

REKREÁCIÓS TERÜLETI RENDSZEREK KARTOGRÁFIAI MODELLEZÉSE*

FILIPPOVICS, L. Sz.

A rekreációs területi rendszerek (RTR) fejlődésének és működésének vizsgálata egyrészt az ilyen rendszerek egyes elemei (üdülönépesség, természeti komplexum, műszaki létesítmények, szolgáltatások közötti), másrészt a rekreációs és nem rekreációs (települési, közlekedési stb.) rendszerek közötti kölcsönkapcsolatok tisztázására irányul. Már a jelenlegi időszakban is szép számmal vannak olyan üdülőkörzetek, ahol a fenti kapcsolatok kedvezőtlen képet mutatnak és az igazgatási szervek beavatkozására van szükség. A kialakult helyzet javítására irányítási és előrejelzési célokból szükség van a kapcsolatrendszer, a különböző jelenségeket kiváltó okok, valamint a következmények tisztázására.

A probléma megoldásának égető szükségessége területi vonatkozásban felveti a földrajzi objektumok vizsgálatának egyik alapvető eszköze, a térkép szerepének kérdését az információszerzésben.

A kutatás egyik leghatékonyabb módszerének a kartográfiai modellezés tekinthető, amelyen a rekreációs rendszerekre vonatkozó új tudásanyag megszerzésére irányuló operációk összességét értjük. A kartográfiai modellezés magába foglalja a térképkészítést is, esetünkben azonban első helyen a már rendelkezésre álló térképek felhasználási módszereinek vizsgálatát, összehasonlító elemzését kell említenünk. Ebből kiindulva a figyelmet az olyan bonyolult kartográfiai modellre kell összpontosítani, amely térképek és térképes anyagok sorozatából áll és olyan kiegészítő információt biztosít a vizsgált objektumról, amelyre az egyes térképek külön-külön nem alkalmasak.

A szovjet és a külföldi szakirodalom tanulmányozása során kiderült, hogy a térképes anyagokat elsősorban már levont következtetések ábrázolására használják. A térképek - mint az új tudás megszerzésére irányuló információs bázis - használatának módszerei kevésbé tükröződnek és a meglévő rekreációs térképek elemzése is többnyire hiányzik.

A jelen kutatás a fenti hiányok kiküszöbölését tűzte ki célul. Alapját a rekreációs rendszerek olyan jellemzői képezik, mint az emberközpontúság, hierarchikus jelleg és az ilyen rendszerek szoros kapcsolata a nem rekreációs rendszerekkel. Kísérletet tettünk arra, hogy bebizonyítsuk, a rekreációs térképek között a legfontosabb szerepet a rendszer leglényegesebb elemét, az üdülő népességet ábrázoló térképek játsszák. Az ilyen térképe-

---

* Eredeti címe: Kartograficeszkoje moyelirovanyije tyerritorial'nyh rekreacionnyh szisztyem., Moszkva, Nauka, 1983., 79 p.

gyéb rekreációs és nem rekreációs térképekkel történő összehasonlító elemzése képezi a kartográfiai modellezés fő feladatát. Rámutattunk, hogy az üdülnépszerűség és a környezet kapcsolatát a kutatás különböző szintjein különböző méretarányú térképek bevonásával kell vizsgálni.

A könyv szerkezetét a kutatás feladatai határozták meg.

a) Az első fejezetben bemutatásra kerül az a sajátos helyzet, amely a rekreációs kartográfiai modellezést életre hívta. Különleges figyelmet szenteltünk a meglévő rekreációs térképek elemzésének, a kartográfiai "jelenetek" számbavételének, szakirodalmi megjelenésüknek. Meghatároztuk a "rekreációs kartográfiai tematika" fogalmát, áttekintettük a rekreációs térképes termékeket és azt, miképpen tükröződnek a RTR és különböző elemeinek a tulajdonságai a térképeken.

b) A második fejezetben, figyelembe véve a RTR bonyolult jellegét, emberközpontúságát és hierarchikus felépítését, a rekreációs kartográfiai modellezés elvi-módszertani alapjai kerültek kimunkálásra.

c) A harmadik fejezet a kísérleti munkákat elemzi. Bemutatásra kerül, hogyan lehet a térképek és a velük végzett műveletek segítségével lényeges új információt nyerni a vizsgált objektumról. Ez a fejezet három részből áll, amelyek mindegyike konkrét rekreációs területi rendszerekkel foglalkozik.

A kísérleti objektumok háromféle hierarchiaszintű rekreációs rendszert képviselnek: országos szinten: a Szovjetunió egészét; regionális szinten: városkörnyéki RTR-t (Moszkva környéke); végül lokális szinten: az előző térségen belüli, víztározó menti üdülkörzetet. A kísérlet objektumai az idegenforgalom pihenő-üdülő RTR-ekhez tartoznak, amelyek sokkal kevésbé megkutatottak, mint a gyógyászati célú rekreációs rendszerek.

A második részben olyan népszerű pihenési formák kutatása kapta a fő hangsúlyt, amelyek statisztikai forrásokban nem szerepelnek: a hétvégi házaspáros és a hétvégi spontán pihenés (kirándulás). A hétvégi telepeken (dácsákon) üdülnépszerűség körében kérdőíves felmérést végeztünk az ilyen pihenés iránti igény felderítésére, figyelembe vettük a természeti adottságokat és a terület közlekedési eszközökkel történő megközelíthetőségét, adatokat gyűjtöttünk a szolgáltatásokról. A nyári hétvégi kirándulókörzontokban a környezet (tavak, víztározók, partmenti erdők) állapotára vonatkozó vizsgálaton túl figyelembe vettük a rekreációs terhelést, az üdülnépszerűség számát. A terepi megfigyelések és adatfelvételezés alapján több tematikus térképsorozat készült.

A munkákban a SZUTA Földrajzi Intézete Komplex Rekreációs Expedíciójának munkatársai, valamint a moszkvai, a voronyezsi és minszki állami egyetemek diákjai vettek részt.

A kartográfiai modellezési vizsgálatok eredményeként a Szovjetunióról, mint országos szintű rekreációs területi rendszerről a következő információkhoz jutottunk:

- az üdülnépszerűség eloszlásában az első rendű szerepet kétféle rekreációs területi

típus játssza: a központi, az egész országon nyugatról keletre húzódó övezet, valamint a fekete-tengeri és hegyi üdülőkörzetek;

- az első típus kialakulásában a településrendszerhez igazodik: az ország üdültetés vállalatai igyekeznek az üdülőkörzeteket a dolgozók lakóhelyének közelében telepíteni;
- a második típus kialakulásában a kedvező éghajlati körülmények játsszák a főszerepet;
- a viszonylag egyenletesen ellátott központi területeken az üdülőkkel való ellátottságban megfigyelhetők regionális különbségek is. Nagyobb a sűrűségük a fontosabb folyók (pl. Volga) mentén. A nagyvárosok jelenléte ugyancsak az üdülőtérületek gyakoriságának irányába mutat. Az ilyen városkörnyéki vidékeken a két legfontosabb lokalizáló tényező a táj és a vízrajzi hálózat.

A kartográfiai modellezés eredményeként a Moszkvai Területről mint regionális szintű RTR-ről a következőket tudhattuk meg:

- a legfontosabb telepítő tényező maga a város mint a rekreációs igény fő forrása
  - az üdülönéesség sűrűsége csökken a várostól való távolsággal;
- közvetlenül Moszkva határán túl a rekreációs népsűrűség erősen csökken - különösen az agglomeráció nagyvárosaival (Mityicsi, Ljublino, Ljuberci) összehasonlítva. Ezeken a területeken a rekreációs funkció gyengülése figyelhető meg;
- az üdülönéesség viszonylag markánsan megnyilvánuló körkörös szerkezetét a sugárirányban futó vasútvonalak, a folyók és a víztározók jelenléte deformálja; a tájviszonyok heterogenitása is a szimmetria megbontása irányába hat (pl. a Klin-Dmitrovi-hátság kedvező viszonyai telepítő tényezőként jelentkeznek);
- minden üdülési népességi csoport rendelkezik a maga legfőbb telepítő tényezőjével; a hétféle ház (dacs) üdülők esetében a vasútvonal közelsége, az úttörő táboroknál a tájviszonyok, míg az üdülőkörzetek elhelyezkedésében a vízhálózat játssza a főszerepet;
- konfliktushelyzetek ott alakultak ki, ahol:
  - a) a mezőgazdasági területhasználat (Moszkvától délnyugatra), illetve az ipari területfelhasználás (Moszkvától keletre és délre) akadályozza a rekreációs funkciók kibontakozását,
  - b) a rekreációs funkciók a vízvédelmi szempontokkal kerülnek ellentmondásba (Moszkvától északnyugatra);
- olyan lokális konfliktushelyzetek rajzolódnak ki, ahol a tartós üdülés szempontjai ütköznek a hétféle pihenésre érkező népesség által támasztott igényekkel.

Lokális szintű rekreációs területi rendszert képeznek a Moszkvától északnyugatra található víztározók. A rekreációs területi rendszer sokféle paraméteréből igyekeztük azokat térképezni, amelyek a legszorosabb kapcsolatban állnak az üdülő és pihenő népesség eloszlásával. A nagyságrendileg a Balatonhoz hasonló (265 km hosszú) partszakasz térképezése során lokális szintű tematikus térképsorozatot állítottunk össze.

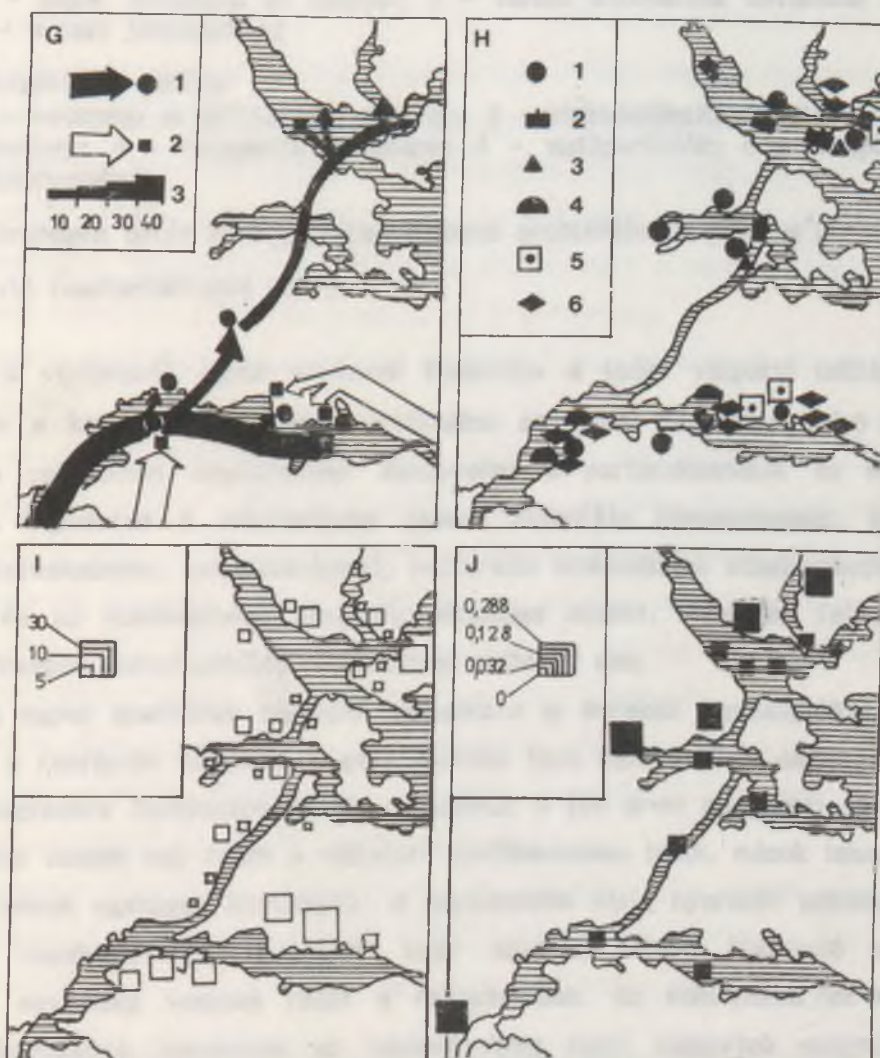

A lokális szintű területi rekreációs rendszer alapelemeit jellemző térképsorozat (Moszkva-csatorna víztározói)

- A - áttekintő térkép
- B - a rekreációs népesség területi eloszlása nyári vasárnapokon (egy pont = 50 fő)
- C - az átlagos heti leterheltség, az egy napra eső üdülónépesség száma 500 m hosszú partszakaszonként
- D - a rekreációs látogatottság heti ciklikussága
1 = péntek; 2 = szombat; 3 = vasárnap; 4 = hétfő
- E - pihenési-üdülési lehetőséget kínáló intézmények és befogadóképességük
1 = nyári turistaközpontok; 2 = szanatóriumok, panziók és üdülők; 3 = falusi települések kiadó dácsákkal (a kettős körrel a magasabb bérleti díjas körzetek kiemelve); 4 = spontán sátoztáborok

- F - strandövezet vonzósági értékelése pontszámokkal
1 = 5 pont; 2 = 4 pont; 3 = 3 pont; 4 = 2 pont; 5 = erdőterület
- G - közlekedési elérhetőség
1 = hajók útvonalai és kikötői; 2 = városi autóbuszok útvonalai és végállomásai;
3 = a napi járatsűrűség
- H - szolgáltatás-ellátás
1 = vasárnap is nyitvatartó üzletek; 2 = kirándulójajók kikötőhelyei; 3 = kölcsönzőhelyek; 4 = felszerelt strandok; 5 = autóparkolók; 6 = teljesen felszerelt üdülőövezetek
- I - antropogén hatás következtében leromló erdőterületek (ezer m²)
- J - a víz foszfortartalma (mg/l)

Mivel a víztározók egyik alapvető funkciója a nyári vízparti üdülés, elsősorban a strandok és a közeli erdőterületek értékelése az ilyen vizsgálatok első rendű feladata. Célszerű a rekreációs népsűrűséget összevetni a partszakaszokat és erdőket jellemző mutatókkal, beleértve a leterheltség okozta különféle károsodásokat. Kapcsolatot kell keresni a kereskedelmi, vendéglátóipari, kulturális intézmények elhelyezkedése, a megközelíthetőség és az üdülő-pihenő népesség eloszlása között. Mindezen feladatok a fentebb felsorolt térképek összehasonlító elemzésével oldhatók meg.

Már az egyes analitikus térképek vizsgálata is érdekes tanulságokkal szolgált. Kiderült, hogy a rekreációs népesség a part mentén igen egyenetlenül oszlik el (gyakorlatilag annak egynegyedére összpontosul). 80 százalékuk a 100 m-es partmenti sávot veszi igénybe. A hétvégi üdülők egy része a vállalati üdülőházakban lakik, mások ismerőseiket keresik fel, ismét mások egynapos kirándulók. A huzamosabb ideig nyaralók üdülőházakban, sporttáborokban (szervezetten), dácson, vagy spontán módon kialakuló sáortáborokban, vagy pedig egyénileg vesznek részt a rekreációban. Az üdülőházak és táborok, illetve a kirándulóközpontok környékén az üdülőnépesség fenti csoportok szerinti homogenitást mutat, már csak azért is, mert más csoportok nem férnek ezekhez a partszakaszokhoz.

Helyszíni bejárással térképre vittük a rekreáció szempontjából legfontosabbnak ítélt három mutatót: kényelem a fürdés és egyéb rekreációs tevékenységek szempontjából, esztétikai vonzerő. Ezekre azután egyenként korrelációs kapcsolatot számoltunk az egyes partszakaszok pihenő népességének számával. Az első két mutatóval erős korrelációs kapcsolat adódott; az értékek alapján minősítettük a partszakaszokat (öt fokú skála). Feltűnő az erdő hangsúlyozott szerepe; a pihenő-üdülő népesség elsősorban olyan partszakaszokhoz vonzódik, ahol a közvetlen közelben erdő található. Ez is közre játszik abban, hogy az ötös pontszámmal értékelt, mindössze 21 km hosszú partszakaszokra koncentrálódik a rekreációs népesség 76%-a.

A két legfontosabb természeti tényező (víz és közeli erdők) állapotának értékelése azt mutatta, hogy az erdők különösen érzékenyen reagálnak az antropogén leterhelésre. A vízminőség (foszfortartalom) viszont nem mutat szoros kapcsolatot a népsűrűséggel.

Fontos telepítő tényező a közlekedési eszközökkel történő megközelíthetőség, amelynek mutatója az elérési idő. Autóbusz-gyorsjáratokkal, illetve Rakéta típusú hajókkal (szárnyas-hajó) a közeli víztározók Moszkvából fél órán belül megközelíthetők és a járatsűrűség is magas (15-20 percenként).

A térképek páronkénti és tematikai csoportok szerinti összevetése következett ezután, melynek célja a rekreációs népesség eloszlása főbb tényezőinek (összességében és csoportonként) kimutatása volt. Kapcsolatokat kerestünk a pihenő-üdülő népesség és a rekreációs területi rendszer egyéb elemei között. Azok a területek voltak a legérdekesebbek, ahol az egyes jelenségek nagyfokú koncentrációja megegyezett a magas rekreációs népsűrűséggel. A területi egybeesés foka utal a kapcsolatok erősségére.

A víztározók mint rekreációs területi rendszerek kartográfiai modellezése a következőket tárta fel:

- a pihenő-üdülő népesség önszabályozó folyamatai által befolyásolt lokális rendszerek körülményei között (ahol a spontán üdülő népesség van túlsúlyban) és a több főhatóság által gyakorolt területi igazgatási folyamatok hatására a legaktívabb lokalizációs tényezők a fürdési lehetőség, a megközelíthetőség és az erdő közelsége;
- a spontán üdülő népesség közül a területet az egynapos hétvégi kirándulók veszik legaktívabban birtokba, a többi csoport ezekhez igazodik;
- az erdők állapota elsősorban a leterheltség (heti vendégnapok száma) függvénye, a hétvégi spontán kirándulóhelyeken viszont aránylag alacsony heti leterheltség mellett is fokozott leromlás figyelhető meg;
- a jelenlegi vízminőség (nitrogéntartalom alapján) nem mutat szoros korrelációt a rekreációs népesség számával; a lényeges negatív hatást a vízminőségre - az eutrofizációt kiváltó - a mezőgazdasági és kommunális szennyezések jelentik.

A rekreációs és nem rekreációs területi rendszerek közötti szoros kapcsolat (az ilyen rendszerektől való függőség és az azokra gyakorolt hatás) bonyolultsága a vizsgálatok aspektusainak sokrétűségét és az abba bevonandó tematikus térképek változatosságát eredményezi. Szükség van a kutatásokba bekapcsolt jellemzők számának korlátozására. Ebből a szempontból lényeges a rendszer szociál-ökológiai jellegének a feltárása, amely lehetővé teszi a figyelemnek a központi alrendszerre - a rekreációs népesség csoportjai - történő koncentrálását, másrészt az RTR elemeinek a központi alrendszerrel való kapcsolatát kifejező kritériumok korlátozását. Ennek az alapelvnek kell megnyilvánulnia mind a térképek szerkesztésében, mind pedig azok elemzésében.

A különböző hierarchikus szinteken a fenti kapcsolatok különféleképpen nyilvánulnak meg. Ebből következik, hogy egy bizonyos szinten kimutatott kölcsönhatásokat nem lehet automatikusan átvinni más szintű RTR-ekre. Itt az adott méretaránynak megfelelő vizsgálódásra van szükség.

A térképek összevetése vizuális, grafikus és kartometriai módszerekkel történhet. A hipotézisek felállítására és az általános módszerek levonására elegendő a vizuális módszer és a heterogén kartográfiai ábrázolások összevetése. A kapcsolatok jellegének pontosítása és feltárása grafikus összehasonlítást (kölsönkapcsolatok térképe) és matematikai statisztikai feldolgozást kíván. Metodikai vonatkozásban mindhárom módszer speciális külső megjelenési formát igényel. A vizuális összehasonlítás esetében a térképi méretarányoknak nincs döntő jelentősége, a szemléletesség a fontos. A másik két módszernél a térképes információt területi operációs egységek szerint célszerű kezelni és egységes skálát választani.

A VÁROSRÓL ALKOTOTT ELKÉPZELÉS ÉS AZ ARRA HATÓ TÉNYEZŐK*

RAUDSEPP, M.; NIIT, T.

A modern környezetpszichológia a fizikai környezet, annak tudatban való tükröződése és az ember viselkedése az adott környezetben közötti kölcsönhatást vizsgálja. A környezetről alkotott szubjektív elképzelés kétféle típusú kutatót érdekel: azokat, akik ennek segítségével igyekeznek az emberek környezeti viselkedését magyarázni, ill. azokat, akik az ilyen elképzeléseket érvként használják fel a fizikai környezetről alkotott kritikájukban. A város mindkét esetben jó kontextus, mivel egyrészt a viselkedésformákat meghatározó, az emberek által ellenőrzött legkülönbözőbb feltételeket kínálja, másrészt a városi viselkedés gyakran szorul változtatásra.

A várossal alkotott elképzelés különböző (pl. fizikai, funkcionális, vagy jelképi szempontból jellegzetes) elemeket tartalmaz. A fizikai tulajdonságok közül a viselkedés szempontjából fontos egyrészt az építészeti környezet esztétikai minősége, amely csak a művi környezet kialakításával foglalkozókat (építészek) vagy a város iránt esztétikai szempontból érdeklődőket (turisták) foglalkoztatja. Másrészt a fizikai környezet tulajdonságai minden benne élő személyre hatással vannak (a város térszerkezete határozza meg, milyen térbeli feladatokat kell megoldaniuk a benne közlekedőknek).

A város térszerkezetéről (topográfiájáról) alkotott elképzelés (vélemény az objektumok, területek relatív elhelyezkedéséről - a mentális v. kognitív térképvázlat) vizsgálata lehetséges abból a szempontból, hogy az milyen szerepet tölthet be bizonyos tevékenységekben (célpontok megtalálása, útvonalak kiválasztása stb.) és a várossal való elégedettség érzetének keletkezésében. Más szempontból bizonyos mérhető emberi paraméterként jöhet számításba, mint a fizikai környezet egyik értékelési kritériuma (pl. túlzottan rendezett, egyhangú városszerkezet kritikája).

A pszichológiai módszerek a város térszerkezetéről alkotott alábbi szempontok tisztázását teszik lehetővé:

1. A város egyes elemei közötti térbeni viszonyok (távolság, irány) és azok becs'lése;
2. elképzelés a város vagy részei egységes szerkezetéről;

---

* Eredeti címe: Predshtavlenyije o gorogye i vlijajuscije na nyego faktorü. In: Niit, T.-Heidmets, M.-Kruusvall, J.: Szocial'no-pszihologiceszkije osnovü szredobrazovanyija. Tallin, 1985. pp. 158-164.

3. az elképzelt tér részekre történő felosztása stb. A városról kialakult elképzelések csoportosításakor különböző módszereket használnak (tereptárgyak felismerése, leírása stb.), ezek közül az egyik legszemléletesebb - a város elképzelt térképvázlatának rajzoltatása. Alapgondolata: a tesztelt személy az általa szabadon választott eszközök (képi forma- és jelrendszer) segítségével ábrázolja az emlékezetében rögződött legfontosabb (szubjektíve fontos) objektumokat. A vizsgált személy tehát egy időre áttér a városról alkotott elképzeléséről annak mint objektumnak ábrázolására (tudatos, kívülről történő szemlélés), aktívan alakít ki egy bizonyos egységességet, különböző tudásanyagát, véleményét, feltételezéseit egységes vázlatba foglalja.

Az így elkészült városi vázlatrajzok tartalmi és formai tulajdonságait (pl. méret, egyértelműség, pontosság, elemek jellege, a vázlat felépítési elve stb.) különböző tényezők magyarázzák. A topográfiai elképzelésekre nagy hatással vannak a környezeti tényezők (pl. a város térszerkezetének egzaktsága, a fizikailag felismerhető vagy társadalmilag jelentős objektumok stb.). Így pl. bizonyos összehasonlító kutatások azt mutatják, hogy meghatározott fizikai tulajdonságok (pl. változatosság, vizuális szempontból uralkodó objektumok, panorámák jelenléte, a kontúrok folyamatossága), az egységesség, egyöntetűség, minőség hatását váltják ki, melyhez kapcsolódik a város "érthetősége", biztonságérzet, érzelmi kapcsolódás stb. Az ilyen kutatások eredményeinek címzettjei gyakran a várostervezők és más csoportok, amelyeknek lehetőségük van a környezetet az emberi szukségletek és igények szerint formálni.

A tevékenységi tényezők közül a városról kialakuló elképzelésekben az ismétlődő térbeli mozgások játsszák a legnagyobb szerepet (topográfiai elképzelés elemei). A környezetről pontos és széles körű ismeretekkel azok rendelkeznek, akik aktívan változtatják helyüket, ismeretek szerzésére törekszenek. A térről alkotott elképzelések a környezettel kapcsolatos emberi szerepektől és céloktól (környezetváltoztatás, foglalkozási célok) függően különböznek lehetnek. Pszichológiai értelemben a makrokörnyezetről alkotott térbeli elképzelések az abban végzett emberi tevékenységet tükrözik. A topográfiai elképzelést befolyásoló egyéb tényezők között a legfontosabbak - az életkor (fejlettségi szint) és bizonyos specifikus értelmi képességek (pl. térbeni gondolkodás, térérzék). A szociális és kulturális kapcsolatrendszer határozza meg a rendszerről alkotott elképzelés tartalmi elemeit (pl. jelképek, csoportos konvenciók, bizonyos városrészek előnyben részesítése sztereotíp elképzelések alapján). A város "rossz" fizikai szerkezetét finom jelképi és társadalmi szerkezet ellenőrizhatja.

Ugyanazon szerkezeti elemek a vizsgált emberek egy részének tájékozódásul, másoknak jelképként szolgálnak.

A Tallinban folytatott, a városról kialakított elképzelések feltárására irányuló kutatásokban térképvázlat rajzoltatásának módszerét alkalmaztuk. A feladathoz tartozott:

1. A város főbb elemeinek megjelölése, térbeli elhelyezkedésük ábrázolása városi térkép-vázlat formájában;

2. annak bejelölése a vázlatra, milyen részekre különül a város a képzeletben. Ezen kívül a vázlatrajzokon ábrázolták lakóhelyüket, városon belüli szokásos közlekedési útvonalakat és eszközeiket.

A felmérésben résztvevők három tallini iskolának a város különböző részein lakó felsőtagozatos tanulói voltak.

Az elkészített térkép-vázlatok elemzése alapján a vizsgált személyek elképzeléseiben uralkodó városeelemek (összességben és vizsgált csoportonként) a következők: a "szubjektív" város a központban lévő funkcionálisan lényeges objektumokból, főútvonalakból és városszéli homogén részekből áll. A formális jegyek elemzése a feladat megoldásának különbözőségére világított rá. A vázlat szerkesztésének főbb változatai:

1. ún. kis térkép-vázlat, amelyen a város egy szűkebb, de jól ismert és részletesen ábrázolt részlete szerepel (pl. a lakóhely v. iskola körüli terület),

2. a használt közlekedési útvonalak és a közelükbe eső objektumok ábrázolása; a várost a rendszeresen látogatott rész képviseli;

3. olyan vázlatok, amelyeken az egész városra jellemző elemek szerepelnek csupán közvetett adatokkal; az állandó közlekedési útvonalak nem jellemzők. A használt elemek vizsgálata azt mutatja, hogy az ismerős város ábrázolásában vagy a közlekedési útvonalak (utcák) vagy pedig a területek és objektumok ábrázolása dominál (a közöttük lévő reális térbeli kapcsolatok feltüntetése nélkül).

A térkép-vázlat tartalmi összeállítására és megszerkesztésére hatással lehetnek olyan tényezők, mint a városon belüli lakóhely és a közlekedési útvonalak és módok (gyalogosan, városi tömegközlekedéssel). Az egész életükben egy helyen lakó iskolások több mint 50%-a a szűkebb környezetet; a lakóhely környékét, elemi tevékenységi teret (pl. út az iskolába) ábrázolta, míg a lakóhelyet már több ízben változtatottak általában nagyobb területet rajzoltak a vázlatra. A legkevesebb elemet az új lakótelepeken letelepedettek rajzai tartalmazták. A főbb útvonalakkal kapcsolatos a vázlatok tájolása: a központ és a távolabbi lakóhelyek között domináló forgalmi irány szigorúbb tájolást kíván, míg a központ közelében lakók több irányba mozoghatnak rövidebb távon és a várost különböző tájolással mutathatják be.

A kutatások alapján megállapítható, hogy az elképzelések kialakításában nagy jelentősége van a városi fizikai környezet bizonyos vonásainak (vizuális érdekesség), a tevékenységi formáknak (funkcionális szükségletek, ismétlődő közlekedési módok) és az általánosan elfogadott jelképeknek. A városról alkotott minőségi elképzelés a környezet és a viselkedés bizonyos minőségi szintjéhez kötött.

A városról (és más típusú környezetről) kialakított elképzelés három párhuzamos és kölcsönkapcsolatban álló tendenciájáról beszélhetünk hipotetikusan:

1. a gyermek egocentrikus képének átalakulása koordinált és topográfiai elképzelésbe;
2. a funkcionális (mozgás a szokásos közlekedési útvonalakon, feladatok a városban) elképzelés átalakulása strukturális alakzattá (az egyes elemek közötti kölcsönhatások pontosan körülhatároltak);
3. a konkrét tevékenységen alapuló elképzelés egyre inkább jelképi árnyalatúvá válik (bizonyos konkrét helyekhez kapcsolódó emlékek stb.).

A tevékenységi jellegtől függően az adott személynél bizonyos tendenciák gyengébben nyilvánulnak meg és a környezeti elemek között reálisan létező egyes kölcsönkapcsolatokat egyáltalán nem érzékeli.

A mentális térképvázlatok módszerét felhasználó megközelítés egyénközpontú. A városról alkotott kollektív elképzelés csupán az egyéniek valamilyen összegezése. Az utóbbiakban tapasztalható torzulások arról vallanak, hogy a meglévő környezet ellenkezik a logikával és nem felel meg a követelményeknek.

A város ilyen vizsgálata perspektivikus módszer, de nem szabad elfelejtkezni arról, hogy mindig konkrét összefüggésben keletkezik, amely különböző egyéneknél más és más, a kollektív "image"-ban viszont elsikkad.

IRODALOM

- APPLEYARD, D. 1978: Styles and methods of structuring a city. - In: Kaplan, S.-Kaplan, R. (szerk.): *Humanscape: Environments for People*. North Scituate, Ma.; Duxbury Press, pp. 70-81.
- CANTER, D. 1977: *The Psychology of Place*. London, Architectural Press.
- CANTER, D.-TAGG, S. 1975: Distance estimations in cities. *Environment and Behavior*. 7.(1.) pp. 59-80.
- GOLLEDGE, R. G. 1977: Multidimensional analysis in the study of environmental behavior and environmental design. - In: Altman, I.-Wohlwill, J. F. (szerk.): *Human Behavior and Environment: Advances in Theory and Research*. Vol. 2. New York, Plenum, pp. 1-42.
- LYNCH, K. 1960: *The Image of the City*, Cambridge, Ma., MIT Press.
- MILGRAM, S.-JODELET, D. 1976: Psychological maps of Paris. - In: Proshansky H. M.-Ittelson, W. H.-Rivlin, L. G. (szerk.): *Environmental Psychology*. 2nd Ed., New York, Holt, Rinehart and Winston; pp. 104-124.

- MOORE, G. T. 1979: Knowing about environmental knowing: The current state of theory and research on environmental cognition. *Environment and Behavior* 11.(1.) pp. 33-70.
- PRAK, N. L. 1977: *The Visual Perception of the Built Environment*. Delft, Delft University Press.
- SEMJAKIN, F. N. 1940: O pszhologii prosztranzstvennüh predsztavleniy Ucs. zap. GNI pszhologii, t.1., Moszkva, pp. 197-236.

A NÉPESSÉG MAGATARTÁSÁNAK VIZSGÁLATA A KIEGYENSÚLYOZATLAN ÁRUPIACON*

LUKSZ, T.

A piac akkor van egyensúlyban, ha a lakossági kereslet és az árukínálat mennyiségben, minőségben és választékban megfelel egymásnak, továbbá ha a lakosság összes jelentkező igénye realizálódik és nem képződnek fölösleges árukészletek. Az ilyen piaci állapot elérése rendkívül bonyolult és ez a lakossági kereslet mennyiségében és szerkezetében bekövetkezett változásokról ideális információs rendszert, valamint a piacon lezajló változásokra való gyors és rugalmas ipari reagálást követel. A gyakorlatban a kereslet és kínálat közötti eltérések meglehetősen jelentősek.

Észtországban lakossági segítség igénybevételével a népesség magatartását vizsgáltuk a kiegyensúlyozatlan árupiacon. E munka fő aspektusának a köztársaság különböző településtípusaiban élő népesség magatartásában mutatkozó sajátosságok feltárását tarthatjuk.

Ha a szükséges áru hiányzik az árukészletből, akkor a vásárlók különbözőképpen cselekedhetnek: megvárják, míg a kívánt áru megérkezik az eladás helyére, addig rendszeresen látogatják az üzletet; további lépéseket tesznek a szükséges cikk megszerzése érdekében (ismeretség alapján, más köztársaságokban vagy városokban stb.); az óhajtott áru helyett más, rosszabb fogyasztási paraméterekkel rendelkező terméket vásárolnak; a kívánt áru helyett más igényeket kielégítő terméket vásárolnak vagy végül elhalasztják a vásárlást addig, amíg a szükséges áruk megjelennek a piacon. A családokkal folytatott beszélgetésekből kitűnt, hogy a vásárlók egyharmada rendszerint megelégszik az éppen kapható termékkel. Azonban a megkérdezett családoknak mintegy a fele azt válaszolta, hogy nem kötnek kompromisszumot és félreteszik a pénzt a kívánt áru megjelenéséig. Elég sok család próbálkozik más úton-módon megszerezni a szükséges árut, és csak a megkérdezett családok ötöde erősítette meg, hogy ők ezt rendszeresen nem teszik. Ezek a válaszok lehetővé tették számunkra azt a következtetést, hogy a vásárlói magatartás legtömegesebben előforduló változata a szükséges árucikk hiányzása esetén a vásárlás elodázása.

A lakossági megtakarítások azon részének kimutatására dolgoztunk ki módszert, amely "kényszerű megtakarításként" jött létre a kívánt áru hiánya következtében. Ez a módszer a lakosság megkérdezésén alapul, amelynek esetében a megkérdezett család a saját megta-

-----
*

Eredeti címe: Izucsenyije povegyenyija naszeleniyja na nyeszbalanszirovannom rünke tovarov. In: Raitviir, T.V. (szerk.): Prikladnüle szocial'no-geograficeszkije issledovanyija, Tartu, 1984., pp. 122-125.

karításain belül annak az összegnek az elkülönítésekor szakértőként lép fel, amely lényegében a kielégítetlen keresletet jelenti. Így módon nemcsak a kényszerű megtakarítások terjedelmét lehet kideríteni, hanem azt is, milyen áruajták okozták ezt, azaz a kielégítetlen kereslet struktúráját.

A megkérdezés kimutatta, hogy a kielégítetlen keresletnek mélysége és szélessége egyaránt van. Ez világosan látszik a személygépkocsik példáján. Jóllehet a terjedelem alapján ezekre jut a kielégítetlen kereslet teljes összegének a fele, mégis a családoknak csak 68%-át érinti, akik kész kereslettel rendelkeznek erre az árura, de nincs lehetőségük a megvásárlására. A ruházati cikkek esetében viszont a kielégítetlen kereslet összege csupán 14%-át teszi ki a teljes terjedelemnek, mégis hiányuk a lakosság többségének kényelmetlenségeket okoz. A kérdőíves felmérésbe bevont családok lakóhely szerinti elemzése azt mutatta, hogy falun a kielégítetlen kereslet terjedelme 1,4-szer nagyobb a városinál. Ez a személygépkocsik (1,6-szor) és a bútorcikkek (1,4-szer) nagyobb hiányával magyarázható. A ruházati cikkek tekintve, különösen a cipő és a szőrmeáruk esetében a kielégítetlen kereslet a városokban a magasabb.

A kérdőíves felméréssel azt is tanulmányoztuk, hogy a családok milyen gyakorisággal kerülnek szembe a szükséges árucikk hiányával. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a teljes lakosság gyakran éli át az árucikkhiányból fakadó kellemetlenségeket. Kiderült, hogy a családok különbözőképpen viszonyulnak az egyes áruk és szolgáltatások hiányához. Bizonyos áruajták hiánya nagyobb kényelmetlenségeket okoz, míg mások hiányának nem tulajdonítanak jelentőséget. Ez lehetővé teszi hogy a családok különböző csoportjainál a hiány hierarchiáját felépítsük.

A családok legszélesebb körét tekintve (92%) a ruházati cikkek hiánya okozza a legtöbb kényelmetlenséget. A második helyen az élelmiszerek állnak, a 3-4. helyet a háztartási gépek, a bútor és más kulturális, ill. közszükségleti cikkek foglalják el, ezek hiánya a családok 56-60%-ánál okoz kellemetlenségeket. A hiány hierarchiája regionális aspektusban azt mutatja, hogy az első három helyet majdnem mindenkinél azonos termékek foglalják el. Míg a falusi családok a negyedik helyre az építőanyagokat tették, addig ez a város-lakóknál a 20.helyen szerepel. Fontosabbnak tartják a városi családok a közszolgáltatások (5. hely), a lakóterület (6. hely, nagyvárosokban a 4-5. hely) hiányát. Az árucikkek és szolgáltatások egész sorát tekintve a hiány mértékét azonosnak ítélték meg a városi és a falusi családok egyaránt: egészségügyi ellátás - 7. hely; személygépkocsik és más közlekedési eszközök - 9. hely; belföldi utazási szolgáltatások - 11. hely; hétvégi telek és magán-építkezés - 12. hely.

Sajátos jelenség az áruhiány-szituációban a készletezésre történő vásárlás. A kérdőíves felmérés kimutatta, hogy a hiánycikkek készletezésének a szokása a városi családok

körében elterjedtebb, mint a falusiaknál; a városokban az ilyen családok aránya 26% (a fővárosban 33%), a községekben 13%. A "feltöltésre" vásárolt cikkek közül a leggyakrabban a következőket nevezték meg: import kozmetikai és higiéniai cikkek, pamutalapú szövetek és fehérneműk, fonal, ágynemű, mosópor, tapéta, autóalkatrészek, festékek, építőanyagok, cipő, az élelmiszerek közül pedig a hús- és zöldségkonzervek. Az árucikkek tömeges, "készletező" vásárlása sok termék kereskedelmi konjunktúráját nehezíti meg.

A városi és a falusi családok pénzbeni megtakarításainak az összetétele (a takarékbetétkönyv, a 3%-os állami kötvények, a hosszú távú élet- és gyermekbiztosítás, a nem a napi kiadásokat fedező otthoni személyi megtakarítások stb.) nagy hasonlóságot mutat. A jelentéktelen eltérések közül megemlíthető, hogy a falvakban a 3%-os államkötvények jegyzése kevésbé elterjedt, magasabb viszont a takarékszövetkezetekben elhelyezett betétek aránya.

A lakossági megtakarítások ok--cél struktúrája azt mutatja, hogy az összes megtakarítások mintegy 55%-a a jövőbeni hatalmas költségek, házépítés vagy szövetkezeti lakás építése fedezésére szolgál. A megtakarításoknak ez a meglehetősen mobil része kb. 2-3 éves sebességgel forog. A pénzbeni megtakarításoknak több mint 1/3-a passzív - ezek az öregségre félretett pénzek vagy a tartalék szerepét töltik be. Csaknem 10%-ot tesznek ki a szabadságra, az utazásra és más célokra szánt megtakarítások.

Így megállapítható, hogy a megtakarítások nagyobb része a különböző drága árukra irányuló kész kereslet szerepét tölti be és a lakosság személyi fogyasztása fejlődésének fontos tartaléka. A lakossági magatartásnak a vizsgálata az áruhiány szituációjában lehetővé teszi azoknak az intézkedéseknek a konkretizálását, amelyek az áruhiány felszámolásához vagy legalábbis csökkentéséhez szükségesek. A regionális szempontú vizsgálat pedig rávilágít a városi és a falusi családok magatartásában megnyilvánuló különbségekre. A társadalmi egyenlőség elérése érdekében a regionális kutatások eredményei alapján ki lehet dolgozni a városi és a falusi népesség életszínvonalában meglévő különbségek megszüntetésének módszereit.

A MUNKÁSOK TÍPIZÁLÁSÁNAK SZOCIÁLGEOGRÁFIAI ASPEKTUSAI A MUNKÁRA VALÓ ORIENTÁCIÓ ALAPJÁN*

PAVLENKO, Sz. J.

A kutatás a munkásorientációkban fellelhető különbségek és az ezekre ható szociál-geográfiai tényezők kimutatására irányult. Orientáció alatt a munkások ilyen vagy olyan irányban történő cselekvési készségét értjük a számukra jelentős cél elérése érdekében. A kérdések ilyen jellegű megvilágítása egyaránt szükséges a termelésben dolgozó munkások jelenlegi magatartástendenciáinak elemzésekor és a különböző területek társadalmi-gazdasági fejlődésének tervezésekor. A fentiek figyelembevételével a Szovjet Tudományos Akadémia Szibériai Tagozata Közgazdasági Intézete társadalmi problémákkal foglalkozó osztálya a munkások munkára való orientációját vizsgálta kérdőíves felmérés segítségével a Novoszibirszki Terület tipikus falusi körzeteinek egyikében (a mintavétel 10%-os volt). A kérdőíves felmérést az eredmények tipológiai elemzése követte számítógép igénybevételeivel.

Az orientáció fogalmát a munkaszféra pozitív oldalain keresztül operacionalizáltuk. A válaszadónak ki kellett választania és rangsorba állítania a munkaszféra általa pozitívan értékelt tényezőit (pl. a jó kereset, a tudás alkalmazásának lehetősége, megfelelő munkaszervezettség, a munkahelyi ranglétrán való előrehaladás feltételei stb.).

A válaszadók által pozitívnak értékelt munkatényezők arányának és rangsorának viszonyát a munkára való orientációként értelmeztük.

A tipológia bizonyult a legmegfelelőbb módszernek az orientációk tanulmányozására, mivel ez lehetővé teszi a különböző ismérvek mögött rejtőző társadalmi minőség feltárását, amely a munkásokat különféle társadalmi csoportokba (rétegekbe) egyesíti. Azonkívül maga a tipológiai lehetővé teszi az emberi közösségek szerkezetének felderítését, ahol a szerkezet egyes elemei a különböző társadalmi csoportok (az adott esetben a különböző orientációval rendelkező munkáscsoportok).

A tipológia eredményeként négyféle munkástípust lehetett megkülönböztetni.

A munkások első típusa a fizetésre és a vállalat által biztosított anyagi juttatásokra, a jó munkafeltételekre és a megfelelő munkaszervezésre orientálódik.

---

* Eredeti címe: Szocial'no-geograficeszkije aszpektü tyipologii rabotnyikov po ih orientacii v szfere truda. In: Raitviir, T. V. (szerk.): Prikladnűje szocial'no-geograficeszkije isszledovanyija. Tartu, 1984. pp. 105-109.

A munkások második típusa a munka érdekességét és alkotó jellegét, a jó szervezethez és a megfelelő munkakörülményeket preferálja.

A munkások harmadik típusa egyformán előnyben részesíti a fizetést és a vállalat anyagi juttatásait, valamint az érdekes alkotó jellegű munkát, a jó munkakörülményeket és a szervezethez.

A munkások negyedik típusa a tevékenységük társadalmi és erkölcsi értékelésére, továbbá a jó munkakörülményekre és a szervezethez orientálódik.

A kérdőíves felmérésbe bevont kontingens szerkezete a következőképpen oszlik meg:

első típus	-	45%
második típus	-	33%
harmadik típus	-	10%
negyedik típus	-	12%

A társadalomban elfogadott kritériumok alapján sorrendbe lehet állítani ezt a struktúrát. Két ilyen kritérium van: 1. a társadalom egyes tagjai szükségleteinek fejlettségi szintje; 2. a gazdaság fejlődéséhez való hozzájárulás. Az első kritérium alapján, figyelembe véve a munkásoknak az anyagi szükségletektől a lelki szükségletek felé történő irányultságát: az első típus alacsony fejlődési szintet, a harmadik típus átmeneti, a második és a negyedik típus magas fejlettségi szintet képvisel. A második kritérium alapján, figyelembe véve a dolgozók munkapotenciálját és a munkaminőség javítására irányuló attitűdjét: a harmadik típus magas, az első és a második típus átmeneti, a negyedik típus alacsony fejlettségi szintet képvisel.

A panelcsoportok vizsgálatának hiánya, valamint a dinamikus elemzés szükségessége következtében a fentebb bemutatott differenciálódást külön kellett értelmezni. Az adott módszer keretei között az objektumok különböző ismérvek alapján történő differenciálódását úgy értelmezzük, mint ezen ismérveknek a külső tényezők összességétől való függését. Az így elvégzett elemzés arra mutatott rá, hogy a munkások orientációjára három tényezőcsoport gyakorol hatást: a foglalkozási - iskolázottsági; a termelési és a jövedelmi tényezők. Ezeket a tényezőket erősen determinálja a településtípus, amely a munkás lakóhelye és az esetek többségében a vállalat székhelye is.

Típusképző jellemzőkként a települési rangsorokat és azok körzetközponttól mért távolságát használtuk fel, amely a közlekedési elérhetőségben nyilvánul meg (1 órás, 1-3 órás és 3 óránál nagyobb izokronokat állapítottunk meg).

Az elemzés arra mutatott rá, hogy az iskolázottságot, a szakképzettséget és a munkahelyi ranglétrán való előbbrejutást figyelembe véve, a fizetésre orientálódó munkások aránya csökken, az alkotó jellegű munkát preferáló munkások aránya viszont nő. Ezt az összefüggést kétféleképpen lehet értelmezni: vagy az iskolázottság, a szakképzettség és a munkahelyi ranglétrán való előrejutás mértéke vezetnek a jövedelem növekedésén

keresztül a szükséges anyagi igények kielégítéséhez és a lelki szükségletek kialakulásához, vagy maga az oktatás, a szakképzettség emelésének és a "szamárlétrán" való előbbrejutásnak a rendszere hoz létre egy sajátos jellegű szelekciót, amely elsősorban az alkotásra orientálódó munkásokat választja ki. Mindkét esetben a település típusának jelentős szerepe van. A település típusától függően differenciálódik az oktatás elérhetősége, minősége, a szakképzettség emelésének és a szakmai előbbrejutásnak a lehetősége. A távoli kis falvakban az oktatás kevésbé elérhető és sokkal alacsonyabb szintű, mint a körzetközpontokban, összehasonlíthatatlanul kisebbek a szakmai továbbképzés lehetőségei és a szakmai előrehaladás esélyei. Ez vezet az ilyen településeken élő munkások jövedelmének kisebb mértékű növekedéséhez, összehasonlítva a körzetközpontban lakó munkásokéval. Így módon a tényezők adott csoportja a települési tényezővel együtt hozzák létre azt a tendenciát, hogy a második típusba tartozó munkások a körzetközpontban koncentrálódnak, míg az anyagi javakra orientálódó munkások a távolabbi kis falvakban. Ez a helyzet magába foglalja az ilyen jellegű különbségek újratermelődését.

A termelési tényezők bonyolult módon hatnak a munkások orientációjára. A körzet mezőgazdasági üzemait ebből a szempontból két csoportra lehet osztani: 1. magas intenzitással használják ki az állóeszközeiket; 2. közepes vagy alacsony intenzitással használják ki az állóeszközeiket.

Az első csoporthoz tartozó üzemek munkásaira az a jellemző, hogy a körzetközponttól való távolság növekedésével a második típusba sorolt munkások aránya nő, míg az első típushoz tartozók aránya csökken. Ez valószínűleg a körzeti szervek jelentéktelen gyámkodásának és az egyszerű munkások nagyobb részvételével magyarázható a távoli kisfalvak termelésének irányításában. Az üzemek második csoportjának munkásaira fordított összefüggés a jellemző: a távolsággal nő az első típusba tartozó munkások aránya és csökken a második típusbelié. Ez nézetünk szerint elsősorban azzal magyarázható, hogy a távolabbi falvakban jobbak a lehetőségek a háztáji gazdálkodásra, amely megfelelő módon hat a munkások orientációjára. Ezen üzemsorozat munkásai, amint arra az elemzés rámutatott, sokkal nagyobb mértékben orientálódnak a háztáji gazdaságban folytatott munkára, mint azon üzemek dolgozói, amelyek magas intenzitással használják ki az állóeszközeiket. Amint látható, a megismert összefüggések bizonyos mértékben (sajnos, csak gyengén) megakadályozzák a második típushoz sorolt munkások koncentrálódását a körzetközpontban, az első típusú munkásokét pedig a periferián.

Sokkal jelentősebb mértékben gátolja ennek a tendenciának az erősödését az, hogy a fizetés szintjének emelkedésével és a személyi jövedelem növekedésével az első típus munkásainak aránya csökken, a második típusé viszont nő.

A jövedelmek gyors növekedése éppen a távoli kisfalvakban figyelhető meg, ez nagy-

mértékben a háztáji gazdálkodás kiszélesedésének és az árutermelő-jelleg erősödésének köszönhető.

Az adott kutatás rámutatott, hogy a munkások orientációjának a tanulmányozása jelentős segítséget nyújthat a körzeti irányító szerveknek a terület társadalom- és gazdaságfejlesztési terveinek a kimunkálásában, valamint arra is, hogy a régió munkaerőforrásainak prognosztikus kutatásait ki kell egészíteni kvalitatív elemekkel is.

A munkaerő-piacon a munkások orientációjának a tanulmányozása jelentős segítséget nyújthat a körzeti irányító szerveknek a terület társadalom- és gazdaságfejlesztési terveinek a kimunkálásában, valamint arra is, hogy a régió munkaerőforrásainak prognosztikus kutatásait ki kell egészíteni kvalitatív elemekkel is.

A munkaerő-piacon a munkások orientációjának a tanulmányozása jelentős segítséget nyújthat a körzeti irányító szerveknek a terület társadalom- és gazdaságfejlesztési terveinek a kimunkálásában, valamint arra is, hogy a régió munkaerőforrásainak prognosztikus kutatásait ki kell egészíteni kvalitatív elemekkel is.

A munkaerő-piacon a munkások orientációjának a tanulmányozása jelentős segítséget nyújthat a körzeti irányító szerveknek a terület társadalom- és gazdaságfejlesztési terveinek a kimunkálásában, valamint arra is, hogy a régió munkaerőforrásainak prognosztikus kutatásait ki kell egészíteni kvalitatív elemekkel is.

A munkaerő-piacon a munkások orientációjának a tanulmányozása jelentős segítséget nyújthat a körzeti irányító szerveknek a terület társadalom- és gazdaságfejlesztési terveinek a kimunkálásában, valamint arra is, hogy a régió munkaerőforrásainak prognosztikus kutatásait ki kell egészíteni kvalitatív elemekkel is.

² Forrás: adatai a Magyarországi Statisztikai Hivatal (1990) és a Magyarországi Statisztikai Hivatal (1991) alapján.

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

...the ... of the ...

A BÜNÖZÉSFÖLDRAJZ EGYES KÉRDÉSEI

(GRÚZIA PÉLDÁJÁN) *

(Részlet a könyvből)

GABIANI, A. A. - GACSECSILADZE, R. G.

A bűnözés problematikája kutatásával ma már nemcsak a kriminológusok, szociológusok, pszichológusok, hanem közgazdászok, demográfusok, matematikusok, pedagógusok és más tudományos diszciplínák képviselői is foglalkoznak. A modern társadalomban a jogsértések elleni küzdelem az urbanizációval, a lakosság vándor mozgalmával szorosan kapcsolatos demográfiai és társadalmi folyamatok mély elemzése nélkül elképzelhetetlen.

A viselkedésföldrajzon belül önálló diszciplínaként alakult ki a bűnözésföldrajz. Dzsaosvili, V. S. akadémikus, Grúzia ismert gazdaságföldrajzosa szerkesztésében jelent meg a könyv, amely két tudomány, a kriminológia és a társadalomföldrajz határterületén járva a köztársaságban felderített bűnesetek területi elemzésével foglalkozik. A differenciált területi analízist előre meghatározott paraméterek alapján, a vizsgált régión belül gazdasági-társadalmi, demográfiai, kulturális-történeti és természeti földrajzi szempontból elhatárolt, többé-kevésbé egynemű körzetekben végeztük. Az ilyen felosztás elméletben feltételezi, hogy a bűnözést, mint társadalmi jelenséget eleve meghatározzák a gazdasági-társadalmi-demográfiai, kulturális-történeti folyamatok egy nagyobb régión belül, amelyek mennyiségi és minőségi mutatóik alapján lényegesen különbözhetnek. A bűnözés területiségének regionális meghatározása az elméleti vonatkozásokon kívül gyakorlati jelentőségű is, mivel a jogsértések megelőzésére irányuló differenciált területi intézkedések megtervezéséhez és megelőzéséhez nyújt segítséget.

A kutatásaink szerint Grúziában a népesség etnikai összetétele, a nem és kor szerinti tagozódás, a hagyományok továbbélése, a lakosság általános kulturális színvonala és az ezzel kapcsolatos öntudat, az urbanizáció és a köztársaságon belüli migráció hatnak legerősebben a bűnözésre. A fenti jelenségek és folyamatok területileg igen differenciáltan jelentkeznek.

A kutatás során nagy súlyt fektettünk az információs bázis kialakítására, az adatok gyűjtésére és feldolgozására, hogy azok alapján a bűnözés szintjében, szerkezetében és jellegében megnyilvánuló regionális különbségek megbízhatóan meghatározhatók legyenek. A bírósági eljárások során kitöltött statisztikai lapokból indultunk ki, mivel a feldolgozáskor minden egyes elítélt adatainak szabad manipulálását tette lehetővé,

* Eredeti címe: Nyekotoruje voproszu geografii presztupnosztyi (po materialam Gruzinszkoj SzSzR). Izd. Tbilisszkoj Unyiverszityeta, Tbiliszi. 1982. 143 p.

így a területi vizsgálatokra is módot nyújtott. A statisztikai lap első része az elkövető adatait (nem, kor foglalkozás, iskolai végzettség stb.), a második a per adatait tartalmazza és nem mentes a hiányosságoktól: nem szerepelnek benne olyan információk, mint az állandó lakhely, nemzetiség stb. Figyelemre méltó, hogy a kutatás során Grúzia három évre vonatkozó összes bűnügyi statisztikai kartotékja feldolgozásra került a 70-es évek közepén. Az adatokat lyukkártyákra vitték és a Grúz Tudományos Akadémia számítástechnikai központjában dolgozták fel. Az ilyen információs rendszer lehetőséget ad bármilyen többtényezős feladat megoldására. A Szociológiai és Bűnözési Kutatások Intézetében folytatott előkészítő és vizsgálati munkák másfél évet vettek igénybe.

A bűnözési szerkezet tanulmányozására a köztársaság büntetőtörvénykönyve alapján tíz kategóriát különítettünk el:

- I. Államellenes bűncselekmények.
- II. Szocialista tulajdon elleni bűntettek.
- III. Emberélet és -egészség, szabadság és személyi jogok elleni bűntettek.
- IV. Politikai és munkajog elleni bűncselekmények.
- V. Személyi tulajdon elleni bűntettek.
- VI. Gazdasági bűncselekmények.
- VII. Hivatással való visszaélések.
- VIII. Jogalkotás elleni bűntettek.
- IX. Társadalmi irányítási rendszer elleni bűncselekmények.
- X. Társadalmi és közbiztonság elleni bűntettek.

Ezeket a bűncselekményfajtákat a köztársaság 20 körzetében csoportosítva vizsgáltuk. A körzetek egyik része városokat (Tbiliszi, Kutaiszi, Rusztavi, Szuhumi, Batumi, Gori, Poti, Chinvali), másik része falusi térségeket (Abházia, Szamegrelo, Guria, Adzsária, Nyugat-Kaukázus, Dél-Oszétia, Kelet-Kaukázus, Imereti, Sida-Kartli, Szamche-Dzsavaheti, Kvemo-Kartli, Kahétia) foglal magába. A körzetesítéshez földrajzi, társadalmi, gazdasági, demográfiai kritériumokat használtunk fel. Erre azért volt szükség, mert a jóval kisebb közigazgatási egységeken belül a bűnözés jelensége esetlegesebb, így általános törvényszerűségek és tendenciák nem mutathatók ki.

A városi-falusi térségek elkülönítését a következő jelenségek és folyamatok indokolják:

- az urbanizáció a nagyobb városokban játszódik le a legintenzívebben, a falusi településekből az elszívó hatásra beáramló népesség az új környezethez nehezen adaptálódik;
- a város kulturális-oktatási funkciójánál fogva jelentős számú fiatal vonz, ezért a korszerkezet eltér a falusiakétól;
- a városi és falusi munka, továbbá a kétféle életmód lényeges különbségeket mutat.

A vizsgálatot a következő három fő irányban folytattuk:

1. A bűnözés alapvető szerkezeti különbségei körzetenként.

2. A bűnözés gyakoriságának különbségei körzetenként.

3. A bűnözés térszerkezetét jellemző demográfiai kategóriák alapján végzett kutatások.

A bűnözés szerkezeti különbségei alapján végeztük el a régiók tipizálását. A gyakoriság szerint minden körzetben a társadalmi- és közbiztonság elleni bűntettek (huliganizmus, közlekedési vétségek stb.) szerepeltek az első helyen. Négy kategória gyakorisága igen alacsony volt, így a tipizálásban a következő bűnözési fajták játszottak döntő szerepet: szocialista tulajdon elleni bűntettek, emberéletet és egészséget, szabadság- és személyi jogokat sértő bűncselekmények; személyi tulajdon elleni vétségek és gazdasági bűncselekmények. Ebben a négy kategóriában hozták a köztársaságban az ítéletek 85%-át.

Mindezek alapján az "A" típusú körzetekbe kerültek azok, ahol a közbiztonság ellen elkövetett bűntettek mellett a személyi tulajdon elleni vétségek és a gazdasági bűncselekmények a köztársaságon belüli átlagértékek felett szerepeltek (Tbiliszi, Kutaiszi, Szuhumi, Rusztavi, Abházia). A "B" típusba tartoznak azok a körzetek, ahol a közbiztonság ellen elkövetett bűntettek után gyakoriságban az emberéletet és egészséget, szabadság- és személyi jogokat veszélyeztető cselekmények és a szocialista tulajdon elleni vétségek következnek (Kelet-Kaukázus, Nyugat-Kaukázus, Kvemo-Kartli, Sida-Kartli, Guria, Kahétia, Adzsária és Batumi). A "C" típusban nem emelhető ki 2-3 különösen gyakori bűnözési kategória (Imereti, Szamegrelo, Szamche-Dzsavaheti és két város: Poti és Chinvali).

Így tehát a köztársaságon belül "városi" bűnözési típusú (A), "falusi" bűnözési típusú (B), amely inkább Kelet-Grúziára jellemző, és "falusi-városi" vegyes típusú (C), Nyugat- és Dél-Grúzia és Dél-Oszétia által képviselt körzeteket különíthetünk el.

A bűnözés gyakoriságának különbségeit az elítéltségi index (1000 lakosra jutó bírósági ítéletek száma körzetenkénti eloszlása) alapján vizsgáltuk. A köztársasági átlag körüli értékek mutatkoztak Tbiliszi, Rusztavi, Gori városi körzetekben és három falusi körzetben: Sida-Kartli, Szamegrelo, Guria, összességben ezek a lakosság csaknem felét képviselik. Az átlagnál magasabb az elítéltségi index Kelet-Grúzia két hegyvidéki területén és Nyugat-Grúzia három városában (Kutaiszi, Batumi, Poti). Magas értéket mutat Abházia és igen magasat Szuhumi és Chinvali városok. A magas értékek (Abházia, Szuhumi) a tengerparti területekre számított állandó és az üdülési szezonban felduzzadó népességből (a bűnözők sokszor ez utóbbiakból kerülnek ki) adódó különbségeknek tulajdoníthatók, Chinvali esetében a falusi térségekből betelepülők adaptációs nehézségeiben keresendők. Az átlagnál alacsonyabb (Imereti, Kahétia, Kvemo-Kartli, az elnéptelendő

Nyugat-Kaukázus és a gyarapodó népességű Adzsária esetében) értékek a még magukat tartó hagyományok fékező hatásának köszönhetők. Ugyanezen okból kifolyólag a legalacsonyabb az elítéltségi index Szamche-Dzsavaheti hegyi falusi körzetben. A gyakoriságok különbségét bűnözési kategóriáknaként is vizsgáltuk az egyes körzetekben.

Az egyes demográfiai kategóriák alapján végzett kutatások a fiatalok (14-24 év közötti korosztályra számított elítéltségi index) a nők, a visszaeső bűnözők, a munkaképes korúak, de nem dolgozók által elkövetett bűncselekmények körzetenkénti eloszlására irányultak. Egyértelmű megállapítást nyert, hogy a városokra a magas, a gazdaságilag kevésbé fejlett körzetekre az alacsony arány a jellemző.

A bűncselekményfajták rangsorszáma Grúzia régióiban

Bűncselekmény- fajták	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	A régió típusa *
Régió											
Tbiliszi	10	5	4	9	3	2	6	8	7	1	A
Kutaiszi	9	4	5	10	3	2	6	7	8	1	A
Rusztavi	10	5	3	6	2	7	9	8	4	1	A
Szuhumi	9	5	3	10	2	4	6	8	7	1	A
Batumi	9	4	2	10	5	3	7	8	6	1	B
Gori	9	6	4	-	3	2	5	8	7	1	A
Poti	7	4	5	10	3	2	6	8	9	1	C
Chinvali	9	2	4	-	5	3	6	8	7	1	C
Imereti	9	5	2	10	4	3	6	8	7	1	C
Kahétia	10	2	3	9	6	4	5	8	7	1	B
Kvemo-Kartli	10	3	2	9	6	4	5	8	7	1	B
Abházia	9	5	2	10	3	4	7	8	6	1	A
Szamogrelo	10	4	3	9	5	2	6	8	7	1	C
Sida-Kartli	9	4	2	10	7	3	5	8	6	1	B
Adzsária	9	4	2	10	5	3	6	8	7	1	B
Szamche-Dzsavaheti	9	3	4	8	6	2	5	10	7	1	C
Gúria	-	4	2	9	5	3	6	7	8	1	B
Nyugat-Kaukázus	9	3	2	-	6	5	4	8	7	1	B
Dél-Oszétia	9	2	3	-	6	5	4	8	7	1	C
Kelet-Kaukázus	10	3	2	9	7	5	4	8	6	1	B
Grúzia összesen	9	4	3	10	5	2	6	8	7	1	

*

"A" - városi típusú bűnözés

"B" - falusi típusú bűnözés

"C" - falusi-városi (kevert) típusú bűnözés

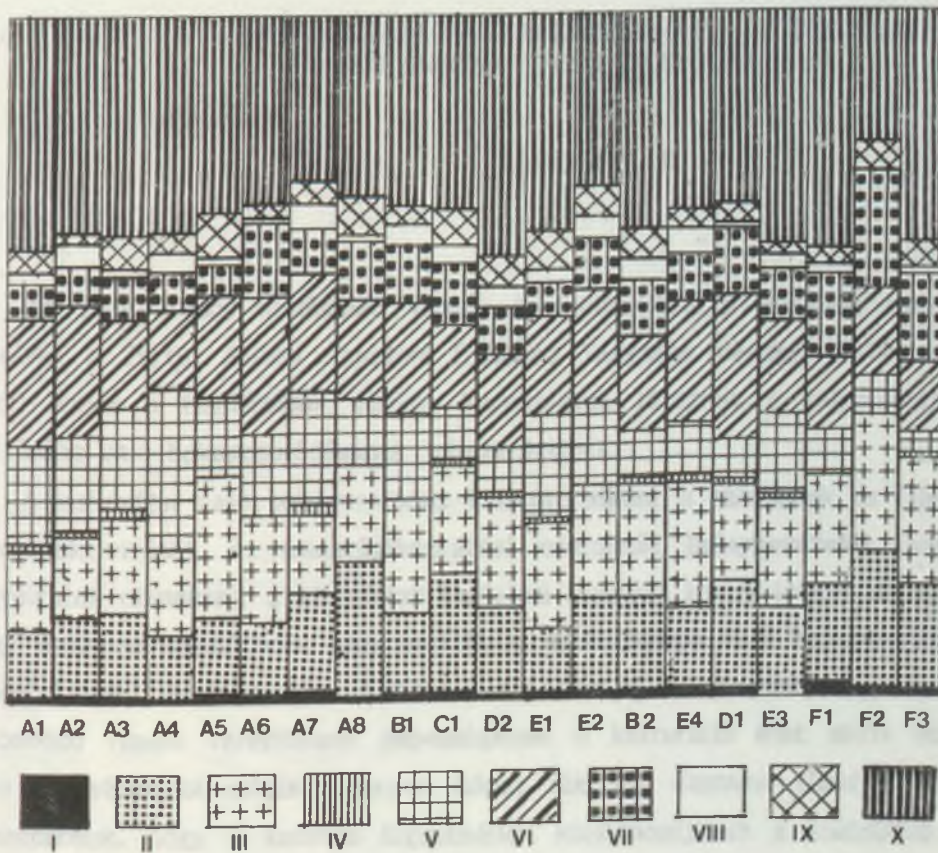

1. ábra A Grúz SzSzk bűnözési körzetei

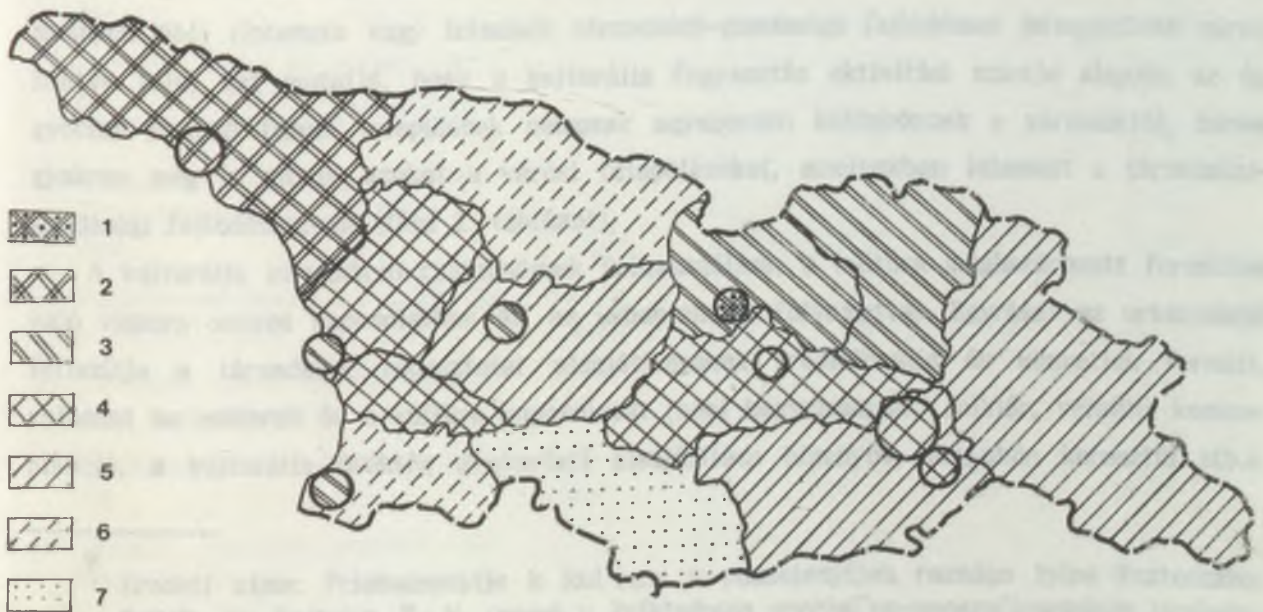
- A - 1 Tbiliszi
- A - 2 Kutaiszi
- A - 3 Rusztavi
- A - 4 Szuhumi
- A - 5 Batumi
- A - 6 Gori
- A - 7 Poti
- A - 8 Chinvali
- B - 1 Imereti
- B - 2 Sida-Kartli
- C - 1 Kahétia
- D - 1 Szamche-Dzsavaheti
- D - 2 Kvemo-Kartli
- E - 1 Abházia
- E - 2 Szamegrelo
- E - 3 Gúria
- E - 4 Adzsária
- F - 1 Nyugat-Kaukázus
- F - 2 Dél-Oszétia
- F - 3 Kelet-Kaukázus

2. ábra A különböző bűncselekményekért elítéltek szerkezete régióként (%)
(ábramagyarázatot ld. a 105. oldalon)

3. ábra Az elítéltségi koefficiens a Grúz SzSzk régióiban
1 = nagyon magas, 2 = magas, 3 = az átlagnál magasabb, 4 = átlagos, 5 = az átlagnál alacsonyabb, 6 = alacsony, 7 = nagyon alacsony

A KULTÚRÁBA VALÓ BEKAPCSOLÓDÁS AZ ÉSZT SzSZK KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSÚ TELEPÜLÉSEIBEN*

LAURISTIN, M.

Az Észt SzSZK különböző típusú településeiben a könyvek iránti igény vizsgálata, amelyet a Tartui Állami Egyetem Újságíró Tanszéke végzett 1979-1983 között, lehetővé teszi annak a tisztázását, milyen kapcsolatok léteznek a településtípus és annak lakói kultúrába való bekapcsolódásának jellege között.

A kultúrába való bekapcsolódás indikátoraiként a színházak és filmszínházak látogatásának aktivitását, a tömegtájékoztatási csatornák igénybevételét (különösen az irodalmi folyóiratok olvasása), a különböző tartalmú könyvek iránti igényt alkalmaztuk. Kétségtelen, hogy ezek az indikátorok nem merítik ki a kultúrába való bekapcsolódás minden fajtáját, különösképpen a kulturális életben való közvetlenebb részvételi formákat tekintve. A különböző típusú települések népességének a kulturális élet aktív és passzív formáiban való részvételéről mégis bizonyos képet sikerült kapnunk (lásd 1. táblázat). Szükséges elmondanunk, hogy a kutatás figyelmének középpontjában a különböző típusú információk fogyasztása (tömegtájékoztatási, művészeti, szakmai, társadalmi-politikai) és a könyvek szerepének a többi információcsatornával való összevetése állt. Ebből következően a kultúrába való bekapcsolódást csak specifikus aspektusból vizsgáltuk, azaz a szöveges információ különböző típusainak a fogyasztásából indultunk ki.

A kapott adatok elemzése a kulturális aktivitás és a településtípus kapcsolatának szempontjából (intenzív vagy lelassult társadalmi-gazdasági fejlődéssel jellemezhető város, illetve falu) azt mutatja, hogy a kulturális fogyasztás aktivitási szintje alapján az új, gyorsan fejlődő falusi települések nemcsak egyszerűen különböznek a városiaktól, hanem gyakran meg is előzik azokat a városi településeket, amelyekben lelassult a társadalmi-gazdasági fejlődés üteme (lásd 2. táblázat).

A kulturális információ csatornáinak felhasználása, a kultúra meghatározott formáihoz való viszony szoros kapcsolatban áll az urbanizációs folyamattal. Egyrészt az urbanizáció fellazítja a társadalmi tapasztalat elsajátításának tradicionális és közvetlen formáit, valamint az emberek és a kultúra kapcsolatát (népi hagyományok, folklór, verbális kommunikáció, a kulturális örökség gyakorlati elsajátítása bizonyos tárgyakon keresztül stb.).

---

* Eredeti címe: Priobscsenyije k kul'ture v poszelenijah raznogo tyipa Esztonszkoj SzSZR. In: Raitviir, T. V. (szerk.): Prikladnuje szocial'no-geograficeszkije issledonijija, Tartu, 1984. pp. 128-132.

1. táblázat A kultúrába való bekapcsolódás jellemzői különböző településtípusokban

Jellemzők	Falusi települések		Városi települések		
	stagnáló, pusztuló	fejlődő	10.000 lakosnál lassan fejlődő	kisebb gyorsan fejlődő	10.000- nél nagyobb
1. Egy héten legalább 2-3-szor olvas szépirodalmat (%)	30	39	44	45	49
2. Gyakorlatilag nem olvas szépirodalmat (%)	33	18	22	13	12
3. Gyakran olvas szakirodalmat (%)	11	25	24	26	27
4. Általában nem olvas szakirodalmat (%)	37	18	24	15	17
5. Gyakran olvas tudományos ismeretterjesztő irodalmat (%)	12	18	21	22	23
6. Általában nem olvas tudományos ismeretterjesztő irodalmat (%)	31	15	19	8	9
7. Otthon ezer vagy annál több-kötetes könyvtára van (%)	6	13	17	18	19
8. Észt szerzők műveinek megléte (az index átlagértéke 5 fokozatú skálán)	2,60	3,04	3,19	3,19	3,13
9. Idegen nyelvből fordított szépirodalom megléte (index)	2,06	2,70	2,86	2,96	3,00
10. Pozitív attitűd az észt nyelvű szépirodalom vásárlásához (index)	2,48	3,02	3,04	3,04	3,10
11. Pozitív attitűd az idegen nyelvről lefordított szépirodalom vásárlásához (index)	1,90	2,34	2,36	2,35	2,52
12. Átlagos aktivitás és sokoldalúság a könyvek vásárlásában (index)	2,43	3,02	2,97	3,14	3,15
13. Irodalmi-művészeti folyóiratok olvasása (index)	2,04	2,69	2,86	2,99	3,17
14. Színházba járás évente 5-ször vagy gyakrabban (%)	8	20	27	23	36
15. Általában nem jár színházba (%)	46	15	24	18	14
16. Havonta legalább egyszer jár filmszínházba (%)	13	35	28	30	44
17. Általában nem jár filmszínházba (%)	49	17	22	19	13
18. Résztvesz-e kulturális közösségek munkájában, műkedvelő tevékenység (%)	33	46	36	38	42

Az így keletkezett vákuumot különböző indirekt, a közvetlen gyakorlati tevékenységtől elszakadt közlési formák (tömegkommunikáció, művészet) vagy a szűken professzionális információs csatornák töltik meg. Ezt a tendenciát erősíti fel az iskolai oktatás, ahol a vezető helyet az elméleti ismeretek foglalják el, az embernek a környező világgal való kapcsolatait közvetlen átélését a művészet és a tömegkommunikáció által közvetített "világkép" percepciója váltja fel. Így a kultúrába való bekapcsolódás ezen formái visszahatnak az urbanizáció folyamatára: általuk terjednek el a városi életmódnak jobban megfelelő magatartásminták, ideálok, melyek a hagyományos falusi életmódra már nem jellemzőek.

A fentebb kifejtett gondolatokból és az ismertett adatokból megállapítható, hogy a jelen szakaszban az urbanizáció kísérőjelenségei a kulturális szférában erőteljesebben jelentkeznek az új falusi településekben, mint azokban a városi településekben, amelyekre a társadalmi-gazdasági fejlődés lassú üteme jellemző. A kultúrába való bekapcsolódás formáiban és szintjében létrejött meglehetősen nagy különbségek az új, gyorsan fejlődő falusi települések és az öreg, stagnáló, ill. pusztuló falvak között a különböző falusi településtípusok termelői és szociális infrastruktúrájának fejlődésében és népességösszetételében meglévő különbségek következménye. Nem szabad azonban megfeledkezni arról a tényről, hogy az Észti SzSZK falusi népessége majdnem fele-fele arányban a két falutípus között oszlik meg. A falusi települések kulturális differenciálódása új problémákat hoz létre a falvak társadalmi és gazdasági fejlődésében.

2. táblázat A kultúrába való bekapcsolódás indikátorainak összehasonlítása különböző településtípusokon

Indikátorok	Városi települések			Falusi települések	
	10.000-nél nagyobb	gyorsan fejlődő	lassan fejlődő	fejlődő	stagnáló és pusztuló
1. Szépirodalom olvasása	1,0	0,99	0,89	0,93	0,76
2. Szakirodalom olvasása	1,0	1,02	0,92	0,99	0,76
3. Tudományos ismeretterjesztő irodalom olvasása	1,0	1,01	0,89	0,93	0,76
4. Irodalmi-művészeti folyóiratok olvasása	1,0	0,94	0,90	0,85	0,64
5. Aktivitás és sokoldalúság a könyvek vásárlásában	1,0	1,0	0,94	0,96	0,77
6. Színházak látogatása	1,0	0,95	0,88	0,99	0,63
7. Filmszínházak látogatása	1,0	0,93	0,90	0,95	0,59
8. Működvelő tevékenységben való részvétel	1,0	0,90	0,86	1,10	0,79
Összesített index	8,0	7,74	7,18	7,62	0,76

AZ ÉLETMÓD ÉS ELEMEINEK SZOCIÁLGEOGRAFIAI KUTATÁSA

(AZ ÉSZT SzSZK PÉLDÁJÁN)*

RAITVIIR, T. V.**

A kutatás metodológiai elvei és alkalmazott módszerei

Az utóbbi időben egyre erőteljesebben nyilvánul meg a földrajzi és szociológiai megközelítések egymásba fonódása a különböző hierarchiasztintű területi rendszerek kutatásakor. Nyilvánvaló, hogy ma már egy új kutatási irányzat kialakulásáról beszélhetünk, amelyet szociálgeográfiának*** vagy szociológiai geográfiának nevezhetünk.

A szerző első ízben ezt a gondolatot 1972-ben vetette fel, szélesebb nyilvánosság előtt pedig 1973-ban fejtette ki elképzeléseit. Erre az időszakra esik a szociálgeográfia megjelenése, valamint a társadalom- és gazdaságföldrajz létrejötte is. Az utóbbi tudományág kialakulása azzal a körülménnyel kapcsolatos, hogy az a szociálgeográfiával összehasonlítva tartalmában és az érintett problémák szélességében sokkal tágabb diszciplína.

A szociogeográfia keletkezésére és fejlődésére számos külső és belső tényező volt hatással. A külső tényezők közül meg kell említeni a tudománypolitika és a társadalom részéről megfogalmazott igényeket egy meghatározott kutatási irányzattal szemben, a belső tényezők közül a legfontosabb magának a földrajznak és a szociológiának a fejlődése.

A földrajz és a szociológia közötti szintézis-integráció azzal összefüggésben megy végbe, hogy kutatási tárgyaik egybeesnek. Ilyen közös tárgyai a földrajznak és a szociológiának, azaz a szociogeográfiának: összevont objektum az "ember-környezet" rendszer (beleértve az "ember-individuális környezet", "kiscsoport-a kiscsoport környezete" stb. alrendszereket), az ember magatartása a környezetben, az értékek és az életmód. Az életmód a szociogeográfia szintetikus objektuma, az összes többi megnevezett objektumot az életmód azon elemeinek lehet tekinteni, amelyek segítségével leírható az életmód.

Az életmód kutatásával elsősorban elméleti alapon foglalkoznak, eddig nincs általánosan elfogadott megközelítése e bonyolult problémának. Az életmód tanulmányozásával

---

* Eredeti címe: Szociogeograficeszkoje isszledovanyije obraza zsznyi i jego elementov (na primere Esztonszkoj SzSZR), TGU, Tartu, 1975, 37 p.

** A szerző 1975-ben megvédett kandidátusi értekezésének tézisei (rövidített változat)

*** A szociogeográfiát és a szociálgeográfiát teljesen azonos értelemben használja a szerző (a szerk. megj.)

kapcsolatban léteznek empirikus kutatások is, számuk azonban elenyészően kevés. A földrajzi megközelítés egyáltalán nem lelhető fel elméleti munkákban, az életmóddal foglalkozó empirikus kutatásokból is szinte teljesen hiányzik. A jövőben a népesség sajátosságainak figyelembe vételével célszerűnek látszik az életmódot és annak egyes elemeit ábrázoló térképek összeállítása.

Esetünkben az életmód szociogeográfiai kutatása nem az eddig széles körben alkalmazott időmérleg módszeren alapul, hanem az emberi tevékenységfajták tanulmányozásán.

Az ember (és a család) tevékenységét szükségletrendszerének realizálódásaként vizsgáljuk egy konkrét környezetben. Ily módon az ember és környezete közötti kölcsönkapcsolatok feltárása az életmód kutatásának alapelve.

Az életmódot úgy értelmezzük, hogy az meghatározott embercsoportokra jellemző, saját szükségleteik mindennapos emberi tevékenység általi kielégítésének elterjedt, konkrét módja adott természeti és társadalmi-gazdasági feltételek között.

A kutatást az emberi tevékenységfajták klasszifikációjával kezdtük ezen tevékenységfajták által kielégítendő szükségletek alapján. Ebben az esetben az emberi szükségletrendszer hierarchikus jellegéből indultunk ki, továbbá azt vettük figyelembe, hogy a különböző tevékenységfajták eltérő objektív jelentőséggel bírnak. Az ismertetett elvnek megfelelően az életmód tanulmányozásához 45 tevékenységfajtát választottunk ki, amelyek a mindennapos tevékenység következő alapvető szféráiba sorolhatók: munka, közlekedés, étkezés és az élelmiszerek beszerzése, higiénia és fizikai pihenés, gyermeknevelés, a legközelebbi anyagi környezet újratermelése, a szabadidő eltöltése. Ahhoz, hogy eljuthassunk az életmód tipológiájához, a standardizált paraméterek rendszerét kellett kidolgozni.

A nyugati kutatóktól eltérően, akik az életmód szubjektív aspektusának jelentőségét helyezik előtérbe, mi az életmód különböző típusai kiválasztásánál és leírásánál mindenekelőtt a létből, az élettevékenység materiális feltételeiből indultunk ki. Ha az emberek életmódját saját szükségleteik kielégítése elterjedt és konkrét módjaként vizsgáljuk a társadalmi újratermelés folyamatában, akkor határozott alapunk van ahhoz, hogy az embereket életmódjuk alapján csoportosítsuk. Az újratermelés módját a termelőerők és a termelési viszonyok jellemzőinek marxista elemzési elvei alapján kell meghatározni. Másként fogalmazva, az életmód tanulmányozásakor minden tevékenységtípus esetében meg kell határoznunk:

1. a tevékenység "termelőerőinek" fejlettségi szintjét,
2. az emberek közötti viszonyok jellegét a tevékenység folyamatában.

Az életmód típusainak kiválasztásakor és leírásakor objektív alapnak tekintjük:

- a) magának a tevékenységi folyamatnak a funkcionális aspektusait;
- b) a tevékenység eszközeit és tárgyait;
- c) a tevékenység infrastruktúráját, azaz a környezet azon komponenseit, amelyek

közvetlenül nem jelentkeznek a tevékenység tárgyaként vagy eszközöként, de annak szükséges feltételeit alkotják;

d) egyrészt a tevékenység tényleges produktumát vagy eredményét, másrészt a kívánt eredményt.

Mindezen problémákat a településtípusok metszetében és a köztársaság átlagában vesszük szemügyre.

A fentebb javasolt definíció szerint a konkrét településtípusok az egyes életmódtípusok megőrzésének vagy kialakulásának általános, meghatározó feltételeit jelentik, a társadalmi-demográfiai jellemzők pontosítják és finomítják ezeket a feltételeket a különböző népességcsoportok szintjén. Ebből a szempontból az életmód tipológiáját kutatásunkban szocio-geográfiai kategóriaként fogjuk fel.

A jelen vizsgálat kiindulási alapnak a legszorosabb értelemben vett lakóhelyet, az "otthont" tekintette. A kutatás adatbázisául egy 610 kérdésből álló reprezentatív kérdőíves felmérés szolgált, amelynek alapján lehetővé vált több mint 1600 indikátor számítógépes feldolgozásra történő kódolása.

Az otthon egyrészt az ember és a család, másrészt az ember és a környezete között fennálló kölcsönkapcsolatként értelmezzük. Az otthon véleményünk szerint az "ember-környezet" rendszer a "család-otthoni környezet" szintjén. Amennyiben az életmódot és annak elemeit éppen az ember és a család szintjén tanulmányozzuk, a teljes tevékenységi környezetet feltételelesen otthoni és otthonon kívüli környezetre (szolgáltatási szféra) tagolhatjuk. Az utóbbihoz soroljuk, meglehetősen szélesen értelmezve ezt a fogalmat, a mindennapi szolgáltatást, a munkát, az oktatás-képzést stb.

Az életmód egyes elemeinek vizsgálatakor abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az otthon, azaz a "család-otthon környezet" rendszer jelentős mértékben meghatározza mind az emberi magatartást a saját szükségletek kielégítésekor, mind pedig a magatartásnak és annak a környezetnek az értékelését, amelyben a tevékenység lejátszódik. Nyilvánvaló, hogy a magatartás és az értékek (értékelések) szintén hatással vannak a környezetre, de csak indirekt módon, az emberen keresztül.

A kutatás során sajátos problémát jelentett a kiválasztás elveinek kidolgozása és a reprezentativitás kérdésének megoldása.

Az életmód egy adott társadalom meghatározott társadalmi-gazdasági és technikai bázisán jön létre egy adott periódusban és meghatározott térszerveződési szinten.

Ily módon az életmód és elemei vizsgálatakor a kiindulási alapul a társadalom térbeli létezésének általános és szintetikus törvényszerűségei szolgálnak. A törvényszerűségek közül az egyik legfontosabb a termelőerők településekben történő koncentrációs folyamata. A települések azt a környezetet jelentik, amelyben kialakulnak az életmód, az otthon, a magatartás és az értékek. A fentebb kifejtett gondolatmenet arra ösztönzött, hogy az életmód kutatásakor a településtípusokat vegyük alapul.

Ebben a vizsgálatban a Nõmmik, Sz. és Murel, V. által kidolgozott településosztályozást használtuk fel. Nézetük szerint az összes település, városi és falusi egyaránt, egységes funkcionális-hierarchikus településrendszert képez. Az adott településosztályozást vizsgálatainkban kissé megváltoztattuk és generalizáltuk. Összesen tíz funkcionális-hierarchikus településtípussal dolgoztunk:

1. főváros (Tallin)
2. polifunkcionális regionális központ (Tartu)
3. monofunkcionális regionális központ (Kol'tla-Järve, Narva)
4. polifunkcionális körzetközpont (Viljandi)
5. jelentős polifunkcionális helyi központ (Elva, Kjardla)
6. monofunkcionális helyi központ (Sindi, Tootsi)
7. kisebb helyi központ
8. gazdasági (kolhoz vagy szovhoz) központ
9. falu
10. egyéb lakott hely.

A tíz funkcionális-hierarchikus településtípusban összesen 2000 család felvételezése történt meg, vagyis egy-egy településtípusban 200-200 családra terjedt ki a vizsgálat.

A vizsgálandó családokat nagyobb városokban választási listák, a kisebb településeken a bejelentőlapok alapján választottuk ki. Minden esetben a vizsgálati egység a család volt a kérdőíves felmérés során, az interjúkészítés viszont általában csak egy családtaggal folyt.

A hatalmas mennyiségű összegyűjtött primer kutatási anyag feldolgozására különböző matematikai módszereket alkalmaztunk, amelyek közül - ismereteink szerint - a földrajzi és szociológiai vizsgálatok gyakorlatában először került sor a főkoordináták módszerének alkalmazására.

A kutatásban alkalmazott alapvető matematikai módszerek egyike az automatikus osztályozás volt, amelyet három ízben is használtunk:

1. A falusi települések kiválasztásakor.
2. A településtípusok osztályozásakor az "otthon" szerint.
3. Az életmódtípusok elkülönítésekor.

A főkomponens elemzéssel, amely igen jól alkalmazható bonyolult rendszerek vizsgálatára a szociogeográfiában, a "család-otthoni környezet" rendszert vizsgáltuk.

A főkoordináták módszerének alkalmazásával kutatásunkban kísérletet tettünk arra, hogy a településtípusok szintjén feltárjuk a földrajzi különbségeket és kölcsönös függőségi viszonyokat a következő relációkban:

1. az ember és család,
2. az otthoni környezet,
3. a lakóház,

4. az emberek mindennapi magatartása
5. a magatartás és a környezet megítélése.

A módszerrel lehetővé vált annak feltárása, hogyan hat az urbanizáció a településtípusokra és az életmód egyes elemeire.

Az életmód tipológiája

A kérdőíves felmérés automatikus osztályozással kapott eredményeinek elemzése alapján nyolc fő életmódtípust különítettünk el.

Az életmódtípusokat 87 összevont mutató és index alapján határoztuk meg, amelyek többé-kevésbé objektíven tükrözik az emberi tevékenység valóságos helyzetét.

A szubjektív és értékelő, valamint a társadalmi-demográfiai mutatók nem képezték a csoportalkotás alapját, hanem csak az objektív életmód kapott típusainak a jellemzésekor használtuk azokat.

Első típus - erősen urbanizált, az otthontól eltávolodott életmód

Jellemzői: nagy szociális távolság (social distance) az otthontól, azaz aktivitás a szolgáltatási szférában, valamint a tevékenységfajták többségében (élelmiszerbeszerzés, étkezés, ruhatisztítás, közlekedés stb.). A háztartás gépesítése alacsony. A típus képviselőinek lakóhelye rendszerint többszintes épület és mai típuslakás. A típusra jellemző a háztartási munkákhoz való negatív attitűd, hiányoznak az otthoni hobbik.

Társadalmi-demográfiai jellemzők: 68,7% nő, 55,3% észt, 56,78% házasságban él, átlagos családnagyság 2,3 fő; a képzettségi szint viszonylag magas, 29,9% közép- és felsőfokú végzettségű; a munkajelleg-csoportok alapján nagyobb hányaduk magasán kvalifikált szakmunkás és a nem termelői szférában hivatali alkalmazott. Ez a típus a fővárosban legelterjedtebb, kisebb mértékben a regionális központokra jellemző.

A jövőben várhatóan a típus megmarad, sőt a városokban ezen életmódtípus további elterjedésével számolhatunk.

A típus képviselői a fogyasztók stabil és speciális csoportját alkotják.

Második típus - erősen urbanizált, családi életmód

Jellemzői: az otthontól való nagyobb szociális távolság egyes tevékenységfajtáknál (étkezés, ruhatisztítás, kultúrafogyasztás, személyi higiénia stb.). Ugyanakkor egyes tevékenységfajtáknál a kisebb szociális távolság (ruhavarrás, kertészkedés, háztartási gépek javítása stb.). A háztartás gépesítése viszonylag magas. A lakóhely többszintes ház, összkomfortos lakás. A típus képviselői elégedetlenek a jelenlegi életmódjukkal, részben az olyan tevékenységekkel, mint pl. a lakás felújítása és takarítása, a társasági érintkezés stb. Társadalmi-demográfiai összetétel: 47,9% nő, 56,4% észt, 81,4% házasság az átlagos családnagyság 3,5 fő, a családi jövedelemszint ennél a típusnál a legmagasabb;

viszonylag magas a képzettségi szint: 46,3% középfokú vagy ennél magasabb végzettségű; a vezetők és a termelésirányítók aránya 22,1%; 47,8% magasán kvalifikált szakmunkás. Az átlagéletkor 35-40 év. Ez a típus a legnagyobb arányban a fővárosban, a regionális és a körzetközpontokban fordul elő, a többi településtípusban is fellelhető, az egyéb lakott hely kivételével.

A jövőben e típus aránya várhatóan növekedni fog. Éppen ez a típus az, amelyik úgy orientálódik a szolgáltatási szférához, hogy kiegészíti azzal az otthoni környezetben folytatott tevékenységet. A népesség újratermelődésének folyamatában, ez a típus fontos szerepet játszik.

Harmadik típus - közepesen urbanizált, rendszertelen életmód

Jellemzői: a primer szükségletek kielégítésével kapcsolatos tevékenységfajták többségének nagy társadalmi távolsága (étkezés, mosás, személyi higiénia stb.). A háztartás gépesítettsége közepes. A lakóhely relatíve kisebb épület (12-16 lakás), gyakran korszerűtlen felszereltségű. Az értékelésekben az otthoni létfeltételekkel való elégedetlenség dominál. A típus társadalmi-demográfiai jellemzői: 61,5% nő, 80,2% észt, 47,2% házasság, az átlagos családnagyság 2,2 fő, a képzettségi szint ennél a típusnál a legmagasabb, 49,1%-a a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. A típus korszerkezete nagy szélsőségeket takar, a 30 évnél fiatalabbak 1/3-ot képviselnek, az 50 év felettiek szintén. A társadalmi-foglalkozási státusz alapján a típus átlagos (1/3-uk a nem termelői szférában alkalmazottként dolgozik, 43,4%-a munkás, 17,9%-a nyugdíjas és eltartott). Az adott típus uralkodóan a polifunkcionális körzetközpontokban és a fővárosban fordul elő, a falusi településekben alig található meg vagy teljesen hiányzik. A jövőben e típus részaránya a többihez képest várhatóan csökkenni fog.

Negyedik típus - rurbanus, régi típusú* életmód

Jellemzői: kis szociális távolság az otthontól a tevékenységfajták gyakorlásában (étkezés, mosás, társasági érintkezés stb.); a háztartás gépesítettsége alacsony; a lakóhely rendszerint többszintes ház, kényelmes lakás. Az értékelésekben az otthoni életmódra való orientáció jut kifejezésre.

Társadalmi-demográfiai jellemzői: 70% nő, 50% észt, 58,3% házasság, az átlagos családnagyság 2,3 fő, a családi jövedelemszint az átlagosnál alacsonyabb, alacsony képzettségi szint, csak 13,3%-uk rendelkezik közép- és felsőfokú végzettséggel; alacsony társadalmi-foglalkozási státusz, 48,3% a nyugdíjasok és az eltartottak aránya. Az átlagos életkor meghaladja az 50 évet. Ez a típus a monofunkcionális regionális központokban a legelter-

---

* Szó szerinti fordításban "öregekre jellemző" (lásd: Összefg, Sz. I.: Szlovar' russzko-go jazuka. p. 702.

jedtebb, de megtalálható a körzetközpontokban és a helyi központokban is. A jövőben ennek a passzív és konzervatív életmódtípusnak a háttérbe szorulása prognosztizálható, képviselői pedig nem tekinthetők perspektivikus fogyasztóknak.

Ötödik típus - rurbánus, hagyományos életmód

Jellemzői: a mindennapi tevékenység otthontól való társadalmi távolsága az átlagosnál kisebb, a szolgáltatási szféra igénybevételében rendkívül passzív. Az otthoni gazdasági tevékenységre való erős orientáltság figyelhető meg (zöldség-gyümölcstermelés, ruhatisztítás, kötés-horgolás, háztartási eszközök javítása). A háztartás gépesítettsége átlagos. A lakóhely általában egy-két emeletes épület, alacsony komfortfokozattal, hozzátartozó kerttel (80,5%). A típus képviselői saját életmódjukat pozitívan értékelik.

Társadalmi-demográfiai jellemzői: 65,5% nő, 83,9% észt, 55,2% házasságban, az átlagos családnagyság 2,8 fő, a családi jövedelem átlag alatt van, a típus képviselőinek 29,9%-a rendelkezik közép- és felsőfokú végzettséggel, a társadalmi-foglalkozási státusz viszonylag alacsony, a nyugdíjasok és az alkalmazottak aránya 32,2%, a munkásoké 45,9%, az átlagéletkor 50 év körül mozog. Ez a típus a helyi központokra és a falusi településekre a legjellemzőbb, ritkábban fordul elő a nagyobb városokban. Az ehhez a típushoz tartozó népesség mindegyik településtípusban megtalálható. Ez a típus eléggé stabil, a háztartás modernizálásával és a szolgáltatási szféra igénybevételével kapcsolatos passzivitás miatt azonban nem képvisel perspektivikus fogyasztói magatartást.

Hatodik típus - rurbánus, új típusú életmód

Jellemzői: az alapvető tevékenységfajtákat tekintve az otthontól való kis szociális távolság jellemző. A háztartás gépesítettsége magas; a lakóhely általában egyéni tulajdonban levő, a városi lakások komfortosságát nélkülöző, falusi, új lakóház. Az otthoni különböző tevékenységfajták értékelése pozitív. Társadalmi-demográfiai jellemzői: 51,5% nő, 90,3% észt, 91,3% házasságban, az átlagos családnagyság 4,1 fő, a családi jövedelem a köztársasági átlagnál magasabb, 42,8% a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, a társadalmi-foglalkozási státusz relatíve magas; a vezetők és a termelésirányítók aránya 17,5%, a magasan kvalifikált szakmunkásoké 49,5%, a típusnak mindössze 5,6%-a nyugdíjas, az átlagéletkor 35-40 év. Ez a típus a termelőszövetkezeti és állami gazdasági központokban a legelterjedtebb, de eléggé gyakori a körzetközpontokban és a helyi központokban, valamint a falvakban is.

A jövőben e típus további gyors elterjedése prognosztizálható. A típusnak mint a háztartási eszközök és gépek, valamint a szolgáltatások fogyasztójának nagy perspektívája van. E típuson belül valósul meg a népesség újratermelődésének koncentrációja.

Hetedik típus - rurális, hagyományos életmód

Jellemzői: a személyi és a családi szükségletek kielégítésére irányuló tevékenység-

fajták otthontól való távolsága rendkívül kicsi. A háztartás gépesítési foka alacsony. A lakóhely öreg, egyszobás falusi lakóház. A saját életmód értékelése neutrális. Társadalmi-demográfiai jellemzői: 63,7% nő, 91,8% észt, 68,4% házaspár, az átlagos családnagyság 1,8 fő, a családi jövedelem az összes típus közül itt a legalacsonyabb, a típusnak mindössze 6,5%-a rendelkezik közép- vagy felsőfokú végzettséggel, a társadalmi-foglalkozási státusz a legalacsonyabb, a betanított és segéd munkások aránya 21%, a nyugdíjasoké és egyéb eltartottaké 56,7%, az átlagéletkor meghaladja az 55 évet. A többi típus közül ez a legelterjedtebb, elsősorban az egyéb lakott helyeken és a falvakban uralkodó, kisebb mértékben megtalálható a gazdasági központokban. Ez a tradicionális rurális életmód az összes településtípusban fellelhető. A jövőben részaránya ennek a típusnak az életmód struktúrájában erőteljesen csökkenni fog, de továbbra is figyelmet érdemel mint speciális háztartási eszközök és szolgáltatási formák fogyasztója.

Nyolcadik típus - rurális, régi típusú életmód

Ehhez a típushoz sorolható a válaszadók statisztikailag nem reprezentatív mintája, ezért e típusnak a részletesebb vizsgálata nem megalapozott.

IRODALOM

- ALEKSZEJEV, A.N. - DUDCSENKO, V. Sz. 1973: Metodologicseszkije znacsenyije kategorii "obraz zsziznyi" dlja isszledovanyija szocial'nüh problem mologyozi. In: Mologyozi, obrazovanyije, voszpitanijije, professzional'naja gyejatyel'noszty. Nauka, Leningrád, pp. 16-25.
- ANDRUKOVICS, P. F. 1974: Nyekotorüje szvojsztva metoda glavnüh komponyent. Mnogomernüj sztatyziszcieszkij analiz v szocial'no-ekonomiczeszkij isszledovanyijah. Ucs. zap. po sztatyziszcijike, t.XXVI. pp. 189-228.
- ARTYEMOV, V. A. 1976: Sztatyziszcijika budzsetov vremenyi trudjascsihszja, Sztatyziszcijika, Moszkva, 218 p.
- AHIEZER, A. Sz. - ILJIN, P. M. 1975: Zadacszi razrabotki szocial'nüh ocenok tyerritorii v uszlovijah naucsno-tyehniczeszkij revolucii. Izv. AN SzSzSzR Szer. geogr. No. 1. pp. 86-92.
- BARANOV, A. V. 1969: Obcsenyije po mesztu zsityel'sztva i szoszedsztvo. Szociologicseszkije isszledovanyija goroda. Inf. bull. SzSzA. No. 16., Moszkva, pp. 19-24.
- BAKLANOVA, T. A. - ERUSZALIMSZKAJA, O. L. - USKALOV, I. G. 1974: Szravnyityel'nüj analiz makroszisztyem gorodszkih poszelenij sz opütem primenyenyija EVM. Geografija i matyematyika, Izd. TGU, Tartu, pp. 152-155.
- BORODKIN, F. M. 1966: Koliczesztvennüje metodü v szociologii, Moszkva.
- BESZTUZSEV-LADA, I.V. 1974: Prognozirovanyije obraza zsziznyi. Szociol. isszled. No. 2. pp. 58-69.

- BOGDANOVICS, A. V. - MAKSZIMOV, G. T. 1973: Isszledovanyije vzaimogyejsztvija velicsinü i ekonomicseszkoj szstrukturü gorodov. Vesztny. MGU, Szer. geogr. No. 5. pp. 79-84.
- BOCSAROV, M. K. 1971: Metodü matyematyicseszkoj sztatyisztiki v geografii, Müszl', Moszkva, 374 p.
- DOLGIJ, V. M. - LEVADA, J. A. - LEVINSZON, A. G. 1974: Urbanyizacija kak szociokul'turnüj processz. Vopr. geogr. Szb. 96. pp. 19-31.
- DOLINYIN, A. A. - ASZEJEV, V. G. - JEREMICSEVA, G. V. 1973: O szocial'nom rajonyirovanyii SzSzSzR., Moszkva, pp. 100-122.
- DRUZSINYIN, N. K. 1970: Vüborocsnüj metod i jego primenyenyije v szocial'no-ekonomicseszkih isszledovanyijah. Sztatyisztika, Moszkva, 104 p.
- GAVRILEC, J. N. 1970: O kolicsesztvennom isszledovanyii szstrukturü szlozsnuh szocial'nüh szisztym. Nauka, Moszkva, pp. 74-92.
- GORDON, L. A. - KLOPOV, E. V. - TYEREHIN, A. - SZIVERCEV, M. 1972: Vügyelenyije szocial'no-gyemograficseszkih tyipov metodami klaszter-analiza i opregyelenyije ih szvjazi sz tyipami povegyenyija. Izd.TGU, Tartu, pp. 127-147.
- GORDON, L. A. - KLOPOV, E. V. 1972: Cselovek poszle rabotü. Nauka, Moszkva, 268 p.
- GRIN, M. F. 1973: Szocial'naja geografia (posztanovka problemü). Moszk. fialial Geogr.Obscs. SzSzSzR., Moszkva, pp. 22-26.
- HAGGET, P. 1968: Prosztranzstvennüj analiz v ekonomicseszkoj geografii. Progressz, Moszkva, 391 p.
- HARVEY, D. 1974: Naucsnoje objasznyenyije v geografii. Progressz, Moszkva, 502 p.
- KABO, R. M. 1947: Vüszokogornüje sztyepi Csujszkoj dolinü Altaja. Vopr. geogr. Szb. 5. pp. 68-128.
- KAPUSZTYIN, E. 1974: Szocialiszticyicseszki obraz zsziznyi kak szocial'no-ekonomicseszakaja katyegorija. Vopr. Ekon. No. 2. pp. 3-12.
- KITVEL, T. O. 1974: O szocial'no-psziologicseszkih problemah udovletvorennosztvi trdom. Izd. AN ESzSzR. Tallinn, 134 p.
- KRUUSVALL, I. 1974: O metodologicseszkih predposzülkah szociologicseszko isszledovanyija obraza zsziznyi. Vilnius, pp. 51-54.
- KURAKIN, A. F. 1970: Tyerritorial'nüje razlicsija uszlovij zsziznyi naszelenyija kak predmet szocial'noj geografii. Ucs. zap. Permszkogo un-ta. No 211. pp. 5-14.
- LAURISTIN, M. - KRUUSVALL, J. - RAITVIIR, T. 1975: Regional'noje szociologicseszkoje isszledovanyije obraza zsziznyi. Planyirovanyije szocial'nogo razvityija gorodov. Vüp. 2., AN SzSzSzR. Moszkva, pp. 154-175.
- MANSZUROV, N. Sz. 1974: Tyeoretyicseszkiye predposzülki posztrojenyija mogyelej obraza zsziznyi. Szciol. isszled. No. 2. pp. 70-80.
- MARKSOO, A. 1974: Pricsinnaja szstruktura migracionnüh potokov v szisztveme rasszelenyija ESzSzR. Ucs. zap. TGU, Vüp. 341., Tartu, pp. 32-46.
- MINC, A. A. - PREOBRAZSENSZKIJ, V. Sz. 1973: Aktual'hüje i gyiszkusszionnüje problemü szisztymnoj orientacii v geografii. Izv. AN SzSzSzR. Szer. geogr. No. 6. pp. 107-118.

- MUREL, V. I. 1969: O funkcional'no-ierarhiceszkoj klasszifikacii szel'szkih poszelenij. Ucs. zap. TGU., Vüp. 242. Tartu, pp. 102-106.
- NÕMMIK, Sz. I. - MUREL, V. I. 1974: K izucsenyiju szisztjem rasszelenija. Ucs. zap. TGU, Vüp. 341., Tartu, pp. 3-15.
- POKSISEVSZKIJ, V. V. 1974: Razlicsija v geografii obszluzsivanyija i osobennosztyi sztrukturü naszelenija. Izv. AN SzSzSzR. Szer. geogr. No. 3. pp. 34-45.
- RAITVIIR, T. V. 1974: Szociogeograficeszkoje izucsenyije predposzülök razvityija i razmescsenija szferü obszluzsivanyija. Moszkva, pp. 63-66.
- RAITVIIR, T. V. 1975: Jegyinüje problemü psziologii i geografii, Izd. TGU., Tartu, pp. 56-59.
- RAITVIIR, T. V. 1975: Opüt izucsenyija regional'nüh osobennosztyej doma v ESzSzR. Ucs. zap. TGU., Vüp. 388. Tartu, pp. 93-110.
- RÜVKINA, R. V. 1973: Tyeoretyiceszkiye predposzülki i nyekotorüje napravlenija isszledovanyija obraza zsziznyi szel'szkiego naszelenija., Novoszibirszk, pp. 108-118.
- ZASZLAVSZKAJA, T. I. 1966: Iszpol'zovanyije metodov faktornogo analiza dlja izucsenyija migracii szel'szkiego naszelenija., Novoszibirszk, pp. 46-60.
- ZASZLAVSZKAJA, T. I. - MUCSNYIK, I. B. 1974: Ob odnoj metogye klasszifikacii objektov v szociologii. Szociol. isszled. No. 1. pp. 150-159.
- ZDRAVOMÜSZLOV, A. G. 1974: K voproszu o tyipologii obraza zsziznyi v szocialisztyiceszskom obscseszte. Szociol. isszled. No. 2. pp. 81-90.

MI LESZ SZIBÉRIA FALVAINAK SORSA*

FUKSZ, L.

Az élelmezési program megvalósítása kapcsán a mezőgazdasági ágazattal és ehhez kapcsolódva a falvak jövőjével a Szovjetunióban az utóbbi években sokat foglalkoznak. Korábban az aprófalvak felszámolásának politikáját igyekeztek megvalósítani a lakosság fokozatos átirányításával a nagyobb falusi településekre, mivel ott az életkörülmények jóval kedvezőbbek. Az ilyen falvakban az építkezésekre, ipartelepítésre, szociális infrastruktúra létrehozására fordított összegek lényegesen alacsonyabbak, mint a kisebbekben. A szolgáltatások normái pedig a lélekszámhoz igazolódnak.

Nyugat-Szibériában is az a helyzet, hogy az ilyen nagyobb falusi településekből viszonylag kisebb mértékű az elvándorlók aránya. A 200-500 főnyi falvak kétszer olyan gyorsan fogynak mint a nagyobbak, a 100-200 lakosúak háromszor, az ennél is kisebbek hétszer. Ez az arány a városkörnyéki településekre éppúgy jellemző, mint a tipikus falusi térségekre. Ugyanakkor a tanácsi és mezőgazdasági nagyüzemi központokból is jelentős volt az elvándorlás, kezdetben azonban ezt a jelenséget átmenetinek tartották. A nagyobb falvak létrehozására irányuló törekvések tehát nem jártak sikerrel és a tulajdonképpeni célt - a lakosság városokba történő áramlását - nem tudták megállítani. A téves előrejelzések alapján viszont kárbavesztek a nagyobb falvakban eszközölt beruházások.

A nyugat-szibériai falukutatások kimutatták, hogy a településrendszereket egységben kell szemlélni, amelyekbe az apró, a közepes nagyságú és a nagyobb falvak egyaránt beletartoznak. A vizsgálatok feladata az ilyen települések közötti kölcsönkapcsolatok felárása volt. A közigazgatási határokat figyelembe vevő kutatás nem mutatkozott elégségesnek, ezért a területen 1000 négyzetkilométeres hálózatot alakítottak ki és azt vizsgálták, hogy az egyes területi egységeken belül milyen a településsűrűség, a szolgáltatásokat kínáló központok megközelíthetősége, az egyes falvak alapellátottsága. A népszámlálási adatok ennél nem bizonyultak elégségesnek, ezért a kutatások során két alapvető tanulmányra támaszkodtak: a ZASZLAVSZAKAJA, T.I. akadémikus által vezetett részletes szociológiai vizsgálatra, amely a Novoszibirszki Terület 150 falusi településére terjedt ki, valamint egy statisztikai felmérésre, amely nagyobb területet érintett, de részletességében elmaradt az előbbitől. A további információkat különböző hatósági szervek szolgáltatták.

Az ezer négyzetkilométeres egységek leírása során a települések lélekszáma, a köztük lévő távolság, az utak állapota, a közlekedési viszonyok, a szolgáltatások száma és a meg-

* Eredeti címe: Gyerevnya v Szibiri. Znanyije Szila. 1983/6. pp. 3-5.

lévő intézmények alapján a falusi településrendszerek hét típusát különböztették meg. Van olyan zónák, melyekre a ritka településhálózat, a közepes ellátottság a jellemző, ezekben azonban a kisebb falvakat jó utak kötik össze a központi településekkel és a közlekedés is megoldott. Másutt az apró falvak sűrűn helyezkednek el, a szolgáltatások azonban alacsony színvonalúak és közlekedési helyzetük is kedvezőtlen.

A vizsgálat az 1959-1980 közötti időszakot ölelte fel.

A hatvanas évek elejétől Nyugat-Szibériában a falvak fele eltűnt. Sok helyütt ez a folyamat nem csupán az aprófalvakat érintette. Kezdetben a perspektivikus települések növekedése következtében nőtt a falvak átlagos nagysága. Arra számítottak, hogy a falusi népesség összlétszámának csökkenését sikerül megfékezni, azonban ennek az ellenkezője történt.

Nyugat-Szibéria nagyvárosainak közelében minden negyedik, ezernél magasabb lélekszámú település veszít népességéből. A korábbi aprófalvak eltűnése mellett újabbak keletkeznek a nagyobbakból, mivel ezeket csupán a településnagyság nem "védi" a migrációs erőzítőtől. A kutatások során bebizonyosodott, hogy nagy jelentősége van annak, milyen zónában helyezkedik el, milyen településrendszerhez tartozik az adott falu. Minél gyengébben fejlett az övezet, annál magasabb a vándorlási veszteség. A városkörnyékeken a csökkenő, ill. növekvő lélekszámú falusi települések aránya 2:1, bizonyos zónákban ez az érték 14:1!

A falusi népesség sokkal mobilabb, mint ahogyan azt 10-15 évvel ezelőtt gondolták. Ötéves időszakot tekintve a falvak népességük több mint egyharmadát veszítik el. Minél nagyobb a falu, annál nagyobb az elvándorlás (igaz, a bevándorlás is) - ismeretes, hogy az életmód urbanizálódása a nagyobb falvakban gyorsabb ütemben zajlik, ezzel a népesség is mozgékonyabbá válik. Nem mindenki a városokban telepszik le, sokan más falvakba költöznek. A 2000-5000 közötti lélekszámú településekből a lakosság 40%-a vándorolt el, a bevándorlás pedig 32%-os volt. A megfelelő értékek a 100-200 fős lélekszámú falvak esetében 37%-ot, illetve 16%-ot mutattak. Innen van az, hogy az aprófalvak elnéptelenednek, a nagyobbak pedig, fokozatosan veszítve népességükből, az előbbieket szerepét veszik át.

Azokban a zónákban, ahol sok az aprófal, a nagyobb települések lassabban fogynak. Az előbbieket magas száma általában a terület elmaradottságát jelzi. A falusi migrációnak azonban az a sajátossága, hogy első lépésben a kisebb falvakból történik az elvándorlás a nagyobbakba. Amennyiben a lánc nem tartalmaz köztes elemeket, a népesség egyenesen a városba tart. Ha viszont kevés a kis lélekszámú település, a nagyobb falvakban semmi sem tudja kiegyenlíteni a városokba irányuló elvándorlást.

Éppen a nagyobb, a közepes és a kisebb falvak jelenléte biztosítja a falusi településrendszerek stabilitását, ezért azok az aprófalvak felszámolására a korábbi arányok fokozatos visszaállításával reagáltak. Az aprófalvak "leépülésével" a nagy és közepes települések egy darabig növekszenek, egészen addig, amíg az onnan beáramló népesség pótolja az elvándorlásból származó állandó veszteséget. Amikor erre már nem nyílik lehetőség, megkezdő-

dik a korábbi arányok kialakulása azzal a különbséggel, hogy a falvak száma ekkorra erősen megcsappan. Az aprófalvak megszüntetése tehát mindenképpen felgyorsítja a faluból más falvakba, illetve városokba irányuló migrációt. Különösen súlyos következményekkel járt az aprófalvak felszámolása a ritkán lakott területeken.

A mezőgazdasági termelés biztosítása a fenti folyamatok által érintett területeken komoly nehézségekbe ütközik, nemcsak Nyugat-Szibériában, hanem gyakorlatilag az ország összes falusi térségében. A falvak elnéptelenedésével az állattartó telepek megszűntek, a termőterületeknek nincs gazdája. Az ilyen körzetekbe történő utazás jóval drágább, mint a nagyobb falvakban eszközölt építési költségekből származó megtakarítás. Üzbegisztán gyapottermelő és állattenyésztő vidékeire kiszámították, hogy minél ritkábban helyezkednek el a falvak, annál magasabb a termelés önköltsége.

A tanulmányban előrejelzés készült a nyugat-szibériai falvak állapotáról a 2000. évre előre vetítve. Ennek alapján a falusi térségekben élők száma tovább csökken. A falvak száma felére eshet vissza, és az aprófalvak aránya megmarad, sőt egy prognózisváltozat szerint még alacsonyabb lesz, pedig már most a 200-nál alacsonyabb lélekszámúak teszik ki a falusi települések csaknem felét. A falvak népességszáma mindenütt csökkenő tendenciát mutat, még a nagyvárosok közelében is, de különösen a ritkán benépesült vidékeken. A Tyumenyi Terület nemzetiségi körzeteit leszámítva Nyugat-Szibéria területének egytizedén 2000-re (a jelenlegi 30%-kal szemben) a nagyvárosok vonzáskörzetében összpontosul a falvak 40%-a. Ez az előrejelzés optimistának mondható. A nagyobb településekbe (városokba, járási központokba) történő népességbeáramlás visszaesik. Ezeknek már jelenleg is egyharmadában csökken a lakosság száma, méretük kicsiny és egymástól távol esnek. A járási központok fele községi jogállású település (az európai részen mindegyik város).

A falvak népességszámának csökkenését megállítani - elhelyezkedési zónájuktól és méreteiktől függetlenül - hiábavaló próbálkozás. Csökkenteni kell azonban az elvándorlás mértékét, éppen a mezőgazdasági termelés és a termelékenység szinten tartása érdekében. A feladat igen bonyolult, és adminisztratív eszközökkel aligha kivitelezhető.

Fenn kell tartani a falusi települések sokféleségét, az életforma változatosságával együtt. Ehhez azonban emelni kell az ellátás színvonalát, rugalmas és változatos szolgáltatási rendszert kell bevezetni. Jelenleg a falusi népesség a járási központokban szerzi be a szükséges áruk legnagyobb részét. Ez sok esetben a végleges áttelepüléshez vezet. A városokba tart az elvándorlók csaknem kétharmada, másik faluba csupán egynegyede. Fejlett kapcsolatot kell kiépíteni az egyes falvak között is, ami lehetővé teszi az ilyen irányba történő orientálódást.

Jelenleg a nagyobb falvak - a normatívák szerint - fejlettebb ellátásban részesülnek. Ennek azonban a fordítottja is igaz: a népességszám csökkenésével a szolgáltatások is csökkennek. Eltűnnek az éttermek, boltok, az általános iskolákból négyosztályosok lesznek,

majd azokat is bezárják. Ez tovább gyorsítja az elnéptelenedési folyamatot.

A normatívák kialakításakor figyelembe kell venni a körzetek sajátosságait. Nyugat-Szibéria legfejlettebb településrendszerű zónájában csak az ötszáz főnél népesebb falvakban van üzlet, a fejletlenebbekben, ahonnan a legközelebbi nagyobb település megközelítése nehézkes, pedig már az ötven lakost meghaladó falvakban is. Jellemző, hogy az ilyen apró településekben az egy főre jutó kereskedelmi forgalom évi 600-700 rubel, a legfejlettebb övezet falvaiban pedig 550 rubel.

A középületek alacsony kihasználtsági fokára jellemző például szolgálnak az iskolák. Nyugat-Szibériában igen sok az olyan nyolcosztályos iskola, ahol csupán harmincan tanulnak, 95 főnél pedig sehol sincsenek többen, pedig ezeket az épületeket 200 tanulóra méretezték. A Novoszibirszki Terület falvaiban a tíz- és nyolcosztályos iskolákban a befogadóképesség harmadát-negyedét használják ki, de vannak olyan körzetek is, ahol csak tizedét.

A mozgó szolgáltatások bevezetésével megoldható lenne a munkaerőhiány, ez szerencsésen egészítené ki a jelenlegi ellátási rendszert.

Nyilvánvaló, hogy a falu egy sor vonatkozásban nem érheti utol a várost, de meg kell találni a lehetőséget sajátos fejlődésének kibontakoztatására.

MT. AKADEMIA
FÖLDRAJZI
KÖNYVTÁR 2

Készült a Földrajztudományi Kutató Intézetben, xerox eljárással. Felelős: Pécsi Márton
intézeti igazgató. Példányszám: 70.

